

วัฒนธรรมกระฎุมพี กับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์¹

นิธิ เอียวศรีวงศ์

คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สังคมและวรรณกรรมย่อมมีปฏิสัมพันธ์กัน เพราะไม่มีวรรณกรรมใดที่เกิดขึ้นในความว่างเปล่า จึงนับว่ามีประโยชน์ที่จะเข้าใจวรรณกรรมจากประวัติศาสตร์เท่ากับที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์จากวรรณกรรม

การที่จะเข้าใจวรรณกรรมของต้นรัตนโกสินทร์ได้นั้น จำเป็นต้องหันกลับไปพิจารณาวรรณกรรมของอยุธยาเพื่อจะสามารถรู้จักมรดกทางวรรณกรรมที่ตกทอดมาถึงยุคต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งจะทำให้มองเห็นวรรณกรรมของต้นรัตนโกสินทร์ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาอันยาวนานของวรรณกรรมไทยอีกด้วย

อาจกล่าวได้อย่างกว้าง ๆ ว่าวรรณกรรมไทย เช่นเดียวกับส่วนอื่น ๆ ของวัฒนธรรมไทย ย่อมแสดงลักษณะออกเป็นสองภาคคือส่วนที่เป็นของมูลนายและส่วนที่เป็นของไพร่ วรรณกรรมของมูลนายและของไพร่นี้มีความแตกต่างกันในแง่สำคัญหลายประเด็น อันควรที่จะหยิบยกขึ้นพิจารณาเป็นพิเศษก็คือ สภาพแวดล้อมของแหล่งกำเนิดวรรณกรรมมูลนายอยู่ใน “เมือง” อันเป็นที่สถิตยของบรมเดชานุภาพของกษัตริย์ วรรณกรรมของมูลนายจึงสะท้อนชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดจนอุดมคติของกษัตริย์ ในขณะที่สภาพแวดล้อมของแหล่งกำเนิดวรรณกรรมไพร่ได้แก่ชนบท วรรณกรรมของไพร่จึงไม่ค่อยเกี่ยวข้องกับกษัตริย์ (ตามที่ป็นจริง) นัก

ในด้านรูปแบบฉันทลักษณ์ แม้ว่าวรรณกรรมทั้งสองชนิดได้รับรูปแบบฉันทลักษณ์ดั้งเดิมของชนชาติไทยเอาไว้ แต่วรรณ-

กรรมมูลนายได้พัฒนารูปแบบเหล่านั้นให้ซับซ้อนขึ้น จนไม่เหมาะแก่การค้นด้วยปฏิภาณอีกต่อไป อันเป็นการเหมาะสมแล้วกับชีวิตของมูลนายซึ่งเคยชินกับการเขียนลายลักษณ์อักษร ยิ่งในเวลานับตั้งแต่ตอนกลางอยุธยาเป็นต้นมา ชนชั้นมูลนายยังรับเอารูปแบบฉันทลักษณ์ของต่างชาติมาใช้อีกจำนวนมาก เกือบจะครอบงำวรรณกรรมของชนชั้นสูงเสียเป็นอันมากแล้ว ก็ยิ่งทำให้รูปแบบฉันทลักษณ์ของมูลนายแตกต่างจากไพร่ไปอย่างไพศาล เพราะวรรณกรรมไพร่ยังคงใช้รูปแบบฉันทลักษณ์ที่ไม่ซับซ้อนนัก ซึ่งรวมเรียกกันว่าเพลง อันเป็นรูปแบบฉันทลักษณ์ที่เหมาะสมแก่การค้นด้วยปฏิภาณในการขับร้องของกริชาวบ้าน ซึ่งต้องค้นบทเอาเองทั่วไป รูปแบบฉันทลักษณ์เหล่านี้มักมีที่ใช้จำกัดเฉพาะถิ่น ในขณะที่รูปแบบฉันทลักษณ์ของมูลนายใช้กันแพร่หลายใน “เมือง” ทั่วไป ไม่เฉพาะแต่เมืองหลวง

หน้าที่ของวรรณกรรมมูลนายนั้นส่วนใหญ่มักจะเป็นทางด้านพิธีกรรม และด้วยเหตุดังนั้นจึงไม่ค่อยมีนิยายอยู่ในวรรณกรรมของมูลนาย หากจะมีนิยายอยู่บ้าง วรรณกรรมมูลนายก็เป็นวรรณกรรมเพื่อการแสดง ในสมัยอยุธยา วรรณกรรมมูลนายที่มีเพื่อการอ่านโดยตรงมีอยู่บ้าง แต่ก็เป็นจำนวนน้อย และส่วนใหญ่ดูเหมือนจะสืบเนื่องกับพิธีกรรม จึงมักจะไม่ค่อยมีนิยาย วรรณกรรมไพร่

¹ ย่อจากบทความชื่อเดียวกันนี้ ซึ่งพิมพ์ในวงเสัมมมนา “สองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย” ระหว่างวันที่ 3-5 กุมภาพันธ์ 2525 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เน้นความบันเทิงใจ การขับร้องประกอบด้วยเครื่องประกอบจังหวะ ดูเหมือนเป็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมไพเราะ นิยายก็เป็นความบันเทิงใจที่เด่นในวรรณกรรมของไพเราะเช่นกัน

แม้ว่าวรรณกรรมทั้งสองนี้จะมีปฏิสัมพันธ์กันบ้างในสมัยอยุธยา โดยเฉพาะการลอกเลียนหรือรับเอาจารีตทางวรรณกรรมของมุลนายไปแพร่กระจายในหมู่ไพร่ แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าปฏิสัมพันธ์นั้น มีอยู่ไม่มากนัก และอาจมองเห็นความแตกต่างกันของจารีตทั้งสองได้อย่างชัดเจน

ในส่วนที่จารีตทั้งสองมีปฏิสัมพันธ์กันบ้างนั้น วรรณกรรมวัดมีส่วนช่วยให้เกิดขึ้นได้มาก ตัวอย่างที่ดีของผลผลิตของวรรณกรรมวัดที่ได้ส่งทอดให้แก่วรรณกรรมมุลนายกับวรรณกรรมไพเราะเหมือนกัน คือนิยายที่ได้จากคัมภีร์ศาสนา และการใช้รายได้ในฐานะที่เป็นคำประพันธ์ “ศักดิ์สิทธิ์”

ทั้งหมดที่กล่าวนี้ เป็นลักษณะทั่วไปของวรรณกรรมสองจารีตของอยุธยา ความเปลี่ยนแปลงจากแนวนี้เริ่มปรากฏขึ้นในปลายอยุธยา แต่ยังไม่สามารถมองเห็นแนวทางใหม่ได้ชัดเจนจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ อันจะเป็นผลให้วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์มีลักษณะเด่นของตนเอง และจัดได้ว่าเป็นยุคใหม่อีกยุคหนึ่งของประวัติศาสตร์วรรณกรรมไทย

แนวความเปลี่ยนแปลงทางด้านวรรณกรรมของต้นรัตนโกสินทร์นั้นอาจสรุปได้ว่ามีอยู่ 3 แนวที่สำคัญ โดยจำกัดการพิจารณาเฉพาะวรรณกรรมของชนชั้นสูงเท่านั้น

1. ความเสื่อมของลักษณะพิธีกรรมในวรรณกรรม
2. การรับเอาจารีตทางวรรณกรรมของไพเราะมาใช้ในวรรณกรรมชนชั้นสูง
3. การแพร่หลายของวรรณกรรมเพื่อการอ่าน

การเกิดวรรณกรรมที่ไม่เกี่ยวกับพิธีกรรมจำนวนมากในยุคนี้ ก็เพียงพอที่จะสะท้อนการลดความสำคัญของพิธีกรรมในการแต่งวรรณกรรม ในเนื้อหาของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์เองก็ยังคงแสดงลักษณะที่ไม่เป็นพิธีกรรมมากขึ้นด้วย เช่นการไม่เคร่งครัดที่จะต้องเริ่มงานวรรณกรรมด้วยคำประณามพจน์ หรือแม้แต่ที่มีคำประณามพจน์ก็ไม่เห็นการยกย่องกษัตริย์ขึ้นเป็นพระเจ้า หากพอใจที่จะสรรเสริญกษัตริย์ด้วยการอ้าง “พระราชมณเฑียรกิจ” ที่ได้ทรงกระทำไปจริงมากกว่า เมื่อในวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ไม่เคร่งขรึมเพื่อแสดงบรมเดชานุภาพอันลึกลับของกษัตริย์ต่อไป แต่เป็นเมืองที่มีสิริสวัสดิ์ของการค้า ชาวต่างชาติ และความไพบุลย์ทางวัตถุของประชาชน สิ่งเหล่านี้กลายเป็นเครื่องหมายของบรมเดชานุภาพมากกว่าเทวสิทธิ์ของกษัตริย์ แม้แต่ทัศนคติของกวีที่มีต่องานวรรณกรรมของต้นรัตนโกสินทร์ก็แตกต่างกันไป กล่าวคือไม่เห็นการแต่ง

วรรณกรรมเป็นพิธีกรรมในตัวเอง อันอาจบันดาลด้วยฤทธิ์ของความศักดิ์สิทธิ์แห่งวรรณกรรมให้เกิดอาณาภาพแก่ผู้แต่งหรือกษัตริย์ ซึ่งเป็นทัศนคติของกวีอยุธยา กวีต้นรัตนโกสินทร์มองเห็นวรรณกรรมและกวีเป็นเหมือนเครื่องประดับพระนคร หรือเป็นของอุปถุฑูของพระราชาริราช

ความเสื่อมคลายของพิธีกรรมเปิดโอกาสให้ได้รับจารีตทางวรรณกรรมของไพเราะเข้ามาได้มาก โดยเฉพาะในส่วนที่เน้นความบันเทิง ด้วยรูปแบบฉันทลักษณ์ที่ง่ายขึ้น การให้ความสำคัญแก่นิยายในวรรณกรรม ความสนุกสนานกลายเป็นประเด็นสำคัญของวรรณกรรมชนชั้นสูงขึ้นมาบ้าง

จารีตทางวรรณกรรมของไพเราะซึ่งแทรกซึมเข้าไปในวรรณกรรมมุลนายที่สำคัญจนครอบงำวรรณกรรมมุลนายจำนวนไม่น้อยในต้นรัตนโกสินทร์ได้แก่การใช้กลอน และละคร ทั้งสองอย่างนี้ล้วนมีกำเนิดในปลายอยุธยา แต่มามีบทบาทที่สำคัญอย่างแท้จริงในต้นรัตนโกสินทร์นี้เอง

กลอนมีกำเนิดจากรูปแบบฉันทลักษณ์ของประชาชนซึ่งเรียกกันว่า “เพลง” ราชสำนักปลายอยุธยาได้รับมาพัฒนาขึ้น แต่มาเฟื่องฟูอย่างแท้จริงในต้นรัตนโกสินทร์ ก่อให้เกิดวรรณกรรมหลายประเภทที่ใช้กลอนเป็นสื่อ เช่นบทละคร นิทานกลอน เพลงยาว นานาชนิด นิราศ และเสภา เป็นต้น ความสามารถของกลอนซึ่งมีหลากหลายก็มีส่วนช่วยทำให้การใช้กลอนในงานเขียนแพร่หลายขึ้นด้วย แม้ว่ากลอนได้ถูกราชสำนักพัฒนาให้แยกไปจากเดิม แต่ก็ยังคงลักษณะสำคัญของฉันทลักษณ์ไพเราะไว้ คือยังเป็นฉันทลักษณ์ที่สามารถดัดแปลงด้วยปฏิภาณได้สะดวก

ละครก็เป็นการแสดงที่มีกำเนิดในวัฒนธรรมไพเราะมาก่อนเช่นกัน อาจกล่าวได้ว่าเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของการเล่นเพลงของชาวบ้าน หลังรัชสมัยพระนารายณ์ ละครแพร่หลายเข้าไปในราชสำนัก และโดยอาศัยจารีตการแสดงของราชสำนักก็ได้รับการพัฒนาให้ซับซ้อนขึ้น สิ่งสำคัญสามอย่างที่ราชสำนักได้กระทำแก่ละครอันเป็นการแสดงของไพเราะก็คือการใช้ผู้หญิงเป็นผู้แสดง การเขียนบทที่ค่อนข้างตายตัวตามประเพณีการแสดงของมุลนาย อันเป็นผลให้ละครต้องมาเน้นที่กระบวนรำ เพราะปฏิภาณกวีแบบพ่อเพลงมีความสำคัญลดลงในละครที่มีบทตายตัว และสิ่งสุดท้ายคือการทรงเครื่อง ซึ่งทำให้ผู้แสดงกลายเป็น “ตัวละคร” มากกว่าพ่อเพลงแม่เพลงอย่างที่ละครไพเราะเคยเป็นในครั้งหนึ่ง

ความเฟื่องฟูของละครในต้นรัตนโกสินทร์ก่อให้เกิดบทละครขึ้นจำนวนมาก ชั่วศิลป์ของละครยังแทรกซึมเข้าไปในโขน จึงทำให้นิยมที่จะเก็บเรื่องราวเกียรติไว้ในรูปบทละครอย่างละเอียดและสมบูรณ์ จารีตของบทละครจึงขยายเข้าไปในวรรณกรรมประเภท

อื่น ๆ ด้วย เช่นการขึ้นต้นบทด้วยคำสั้น ๆ ว่าเมื่อนั้น บัดนั้น ฯลฯ การอุปมาแต่ตัว ฯลฯ ความนิยมละครของราชสำนักรัตนโกสินทร์ทำให้เปิดช่องทางแก่นิยายชาวบ้านได้หลังไหลเข้าไปในวรรณกรรม “ราชสำนัก” มากขึ้น ในรัชกาลที่ 2 ถึงกับทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอก นอกจากทรงบทเสภาซึ่งก็เป็นจารีตวรรณกรรมไพร่เองแล้ว

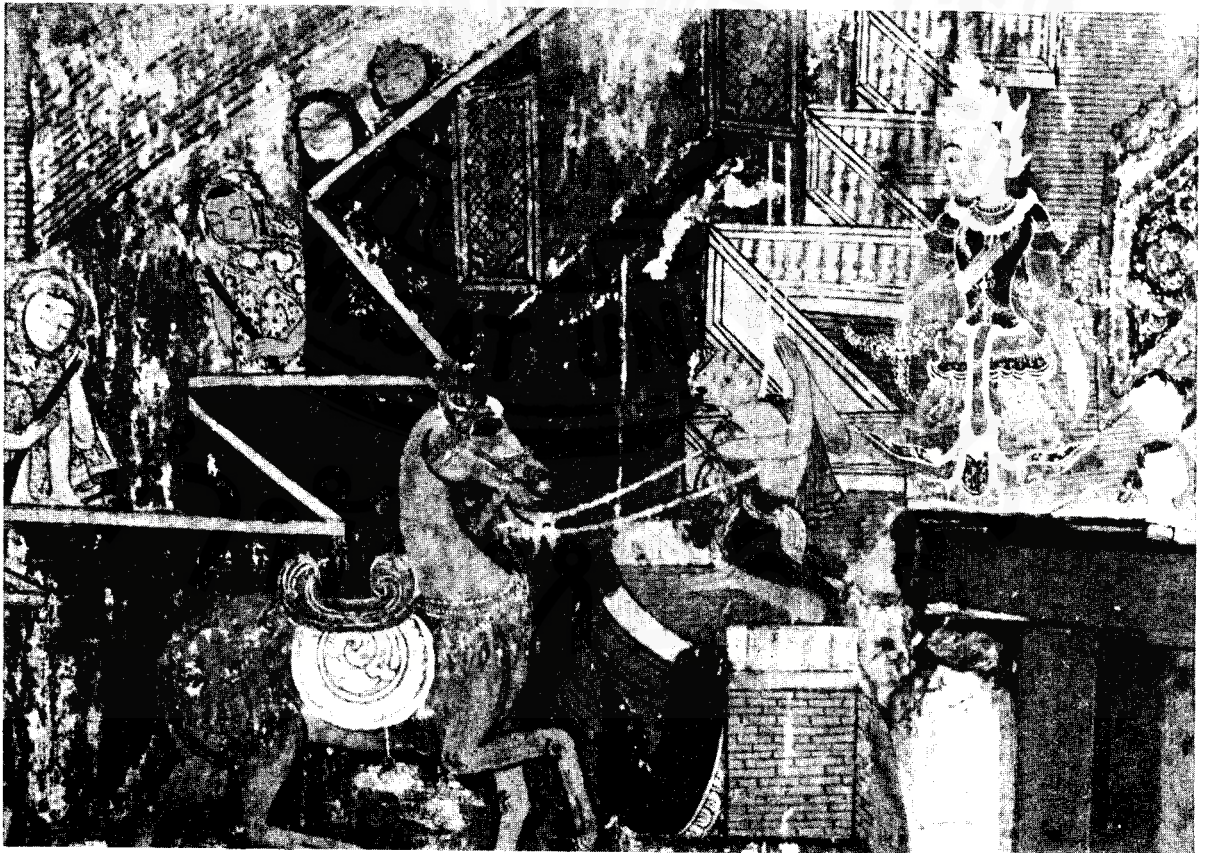
ในด้านวรรณกรรมเพื่อการอ่าน แม้ว่ามีแบบอย่างมาจากอยุธยาบ้าง ก็มีจำนวนน้อย และล้วนแต่เป็นวรรณกรรมที่เต็มไปด้วยศัพท์แสงเหมาะแต่สำหรับชนชั้นสูงที่มีการศึกษาดีเท่านั้น ในรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมเพื่อการอ่านครอบคลุมวรรณกรรมอื่น ๆ ทั้งหมด แม้แต่บทละครและเสภาก็เขียนขึ้นไม่ใช่มุ่งเพื่อการแสดงแต่อย่างเดียว หากเพื่อให้อ่านอีกด้วย นิยายในวรรณกรรมจึงยิ่งมีความสำคัญขึ้น และได้มีการค้นหาขยายจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งการแปลจากต่างประเทศเพื่อใช้ในวรรณกรรมของมูลนายหรือของชนชั้นสูงอย่างมาก

วรรณกรรมของรัตนโกสินทร์นั้นผลิตและเผยแพร่โดยคนจำนวนกว้างขวางขึ้นกว่าสมัยอยุธยาจนไม่เหมาะที่จะเรียกวรรณกรรมของชนชั้นสูงของยุคนี้ว่าเป็น วรรณกรรม “ราชสำนัก” อีกต่อไป

ความเปลี่ยนแปลงอันไพศาลที่เกิดแก่วรรณกรรมรัตนโกสินทร์นั้นจะไม่ใช่สิ่งที่เข้าใจได้เลย หากไม่พิจารณาถึงสภาพแวดล้อมของเศรษฐกิจ-สังคมในยุคนี้ เพราะรากฐานของความเปลี่ยนแปลงทางวรรณกรรมที่กล่าวนี้ แท้จริงแล้วเกิดจากการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของชนชั้นนำจากศักดินามาสู่ความเป็นกรรมสิทธิ์มากขึ้น

กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เด่นชัดของชนชั้นนำในรัตนโกสินทร์ก็คือ การค้าต่างประเทศ ทั้งนี้เพราะความจำเป็นทางการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศในสมัยนี้ การค้าต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับชนชั้นนำในสมัยนี้แม้ไม่ต่างจากที่ปรากฏในสมัยอยุธยา แต่ก็มีความแตกต่างที่มากกว่ากันมาก ความแตกต่างที่ขนาดของการค้าต่างประเทศเพียงอย่างเดียวคงไม่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงมากนัก แต่ยังมี ความแตกต่างในด้านอื่น ๆ ของการค้าระหว่างรัตนโกสินทร์และอยุธยา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำจะกลายเป็นกรรมสิทธิ์ยิ่งขึ้น ความแตกต่างเหล่านั้นได้แก่

1. ประเภทของสินค้าในรัตนโกสินทร์ได้เปลี่ยนจากของป่ามาเป็นสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตเพิ่มขึ้น ของป่าเคยครอบงำสินค้าออกของอยุธยานับตั้งแต่ตอนกลางอยุธยาลงมา ในขณะที่

สินค้าออกสำคัญของต้นรัตนโกสินทร์กลายเป็นน้ำตาล พริกไทย ยาสูบ ติบุกและข้าว เป็นต้น แม้ว่าของป่ายังมีบทบาทในการค้าต่างประเทศของต้นรัตนโกสินทร์อยู่ด้วย (โดยเฉพาะฝาง) โดยเฉพาะในการค้าสำเภาของหลวงซึ่งนิยมบรรทุกส่วยเป็นสินค้ามากกว่าอย่างอื่น แต่ความสำคัญก็ลดลงตามลำดับ ในปลายรัชกาลที่ 3 เมื่อเลิกนโยบายผูกขาดการค้าและหันมาเก็บภาษีอากรแทนแล้ว ปรากฏว่าสินค้าของป่าทำเงินให้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

2. นโยบายทางการค้าของรัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์เองก็แตกต่างจากรัฐบาลอยุธยา กล่าวคือ มีแนวโน้มที่เห็นได้ชัดตั้งแต่ต้นยุคนี้ที่จะเลิกการผูกขาดสินค้า แต่หันไปหาประโยชน์จากการผลิตสินค้าแทน กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์โน้มเอียงที่จะเลิกการขูดรีดการค้าโดยตรง แต่นิยมที่จะขูดรีดการผลิตสินค้าภายในประเทศแทน เหตุฉะนั้นการผูกขาดและภาษีจึงเพิ่มปริมาณขึ้นอย่างรวดเร็ว การที่รัฐบาลสามารถทำเช่นนี้ได้ก็เพราะมีการผลิตภายในเพียงพอที่รัฐบาลจะหารายได้แทนการผูกขาดการค้าดังที่เคยทำมาในสมัยอยุธยา

3. ชนชั้นนำของต้นรัตนโกสินทร์เป็นผู้ที่ได้เคยมีประสบ-

การณ์ทางการค้าอย่างกว้างขวางในตระกูล ทั้งนี้นับตั้งแต่กษัตริย์ลงมาจนถึงขุนนางชั้นผู้ใหญ่ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากตระกูลขุนนางต่างชาติของอยุธยา รวมทั้งขุนนางใหม่เชื้อสายจีนที่เพิ่งเข้ารับราชการในสมัยหลัง

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีผลให้เศรษฐกิจเพื่อตลาดขยายตัวขึ้นกว่าในสมัยอยุธยาเป็นอย่างมาก และมีผลกระทบต่อสังคมในวงกว้างกว่าที่เคยเป็นมา ความสำเร็จในการถือประโยชน์จากการค้าด้วยวิธีใหม่เช่นนี้เกิดขึ้นได้ก็ด้วยการจัดการอันเป็นทางชักนำให้พ่อค้าต่างชาติเข้ามาค้าขาย

ชนชั้นนำซึ่งมีส่วนพัวพันอยู่กับการค้าต่างประเทศอย่างมากนี้คือกลุ่มบุคคลที่รวมเรียกตามสำนวนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า “เจ้าและขุนนางเจ็ดราชฎฐผู้มั่งคั่ง” แม้ว่าจำนวนของกลุ่มบุคคลดังกล่าวนี้จะเพิ่มปริมาณขึ้น แต่ก็หาได้เป็นอิสระจากระบบศักดินาไม่ ทั้งนี้เพราะโดยอาศัยรากฐานอำนาจของระบบศักดินาที่ตนเองครอบครองอยู่ กลุ่มบุคคลดังกล่าวได้รับผลประโยชน์มากกว่าการออกจากระบบศักดินาหรือทำลายล้างระบบศักดินาลงเสีย กระฎฐผู้ไทยจึงไม่ใช่กลุ่มที่เกิดใหม่นอกระบบศักดินา แต่เป็นกลุ่มชนชั้นนำในระบบศักดินาซึ่งอาศัยรากฐานอำนาจของศักดินาในการแสวงหา

ทรัพย์สินทางปัญญาด้วยวิธีใหม่ ความเข้าใจเช่นนี้เป็นสิ่งสำคัญ เพราะจะทำให้เข้าใจความสับสนอย่างใกล้ชิดของวัฒนธรรมกระฎุมพี และวัฒนธรรมคักคินาในวรรณกรรม อีกทั้งยังทำให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงทางสังคมซึ่งจะเกิดขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาริงได้ดีขึ้นอีกด้วย

ในกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นกระฎุมพี (หรือ คักคินา-กระฎุมพี) ของต้นรัตนโกสินทร์นั้น ชาวจีนและเชื้อสายมีความสำคัญที่สุดต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การหลั่งไหลเข้ามาของชาวจีนนั้นเกิดด้วยปัจจัยหลายประการ ทั้งในประเทศจีนและประเทศไทย คนกล้าหาญ กล้าเสี่ยง ผจญภัย และขยันขันแข็งเหล่านี้เป็นแรงงานแท้ ๆ กล่าวคือไม่มีทุนที่จะโยกย้ายเข้ามาเริ่มกิจการในประเทศไทย เพราะฉะนั้นในฐานะปัจจัยสำคัญที่เร่งรัดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทย ชาวจีนอพยพเหล่านี้เป็นแรงงานและความชำนาญเฉพาะด้านบางอย่างให้แก่การเติบโตทางเศรษฐกิจการที่ไม่มีทุนจากแหล่งอื่นไหลเข้าประเทศมีส่วนกำหนดแนวพัฒนาการของเศรษฐกิจไทยในช่วงนี้อยู่ไม่น้อย

การเข้ามาของชาวจีนจำนวนมากอย่างรวดเร็วทำให้มีการส่งทอดวัฒนธรรมจีนบางส่วนแก่ไทยอยู่เหมือนกัน กลุ่มของสังคมไทยที่รับวัฒนธรรมจีนได้มากคือพวกชนชั้นสูง ทั้งนี้เนื่องจากวิถีชีวิตของชาวจีนอพยพในประเทศไทยนั้นอาจแบ่งออกได้เป็นสองประเภท ชาวจีนอพยพที่ประสบความสำเร็จในทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วสามารถผนวกตัวเองเข้าไปในระบบคักคินาได้ไม่นาน พวกนี้จะละทิ้งวัฒนธรรมชนบทประเพณีจีนและหันเข้ารับวัฒนธรรมไทยอย่างรวดเร็ว เพราะให้ประโยชน์ทั้งทางสังคมและการธุรกิจของตนมากกว่า จึงมีความใกล้ชิดกับชนชั้นสูง สามารถถ่ายทอดวัฒนธรรมชั้นต่ำของจีนแก่ชนชั้นสูงได้ ส่วนเงินที่เป็นกุสริบจ้างหรือพ่อค้าย่อยซึ่งกระจายไปตามทุ่งทำป่าเขาของประเทศนั้น กลับพอใจที่จะรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีจีนเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง เพราะให้ประโยชน์ในด้านสังคม คือสามารถเกาะกลุ่มกันเองได้ ทั้งการละทิ้งประเพณีจีนเพื่อหันเป็นไทยก็ไม่ช่วยธุรกิจของตนในทางใด (เช่นกุสริบไร้อ้อย จะตัดเปียหรือไว้เปียก็ยังคงได้ค่าแรงเท่าเก่า) แม้ว่าเงินเหล่านี้อาจสัมพันธ์กับคนไทยถึงขนาดมีภรรยาเป็นไทย แต่ในชั่วอายุคนแรก ความสัมพันธ์นั้นก็ค่อนข้างจำกัด คือในด้านการค้าขาย การส่งทอดวัฒนธรรมจีนจึงไม่ค่อยเกิดแก่ไพร่ไทยเท่าใดนัก ผิดกับชนชั้นสูงซึ่งนิยมและ “เห่อ” ของจีนในต้นรัตนโกสินทร์

กิจกรรมสำคัญที่จีนอพยพดำเนินการในประเทศไทย เป็นผลให้เศรษฐกิจเพื่อการตลาดขยายตัวอย่างกว้างขวางกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต ที่สำคัญได้แก่

การเกษตรกรรมเพื่อการพาณิชย์ พืชสำคัญคืออ้อยและการ

ทำน้ำตาล ซึ่งเป็นผลให้น้ำตาลกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทยสืบต่อกันมาหลายทศวรรษ พริกไทยและยาสูบก็เป็นพืชที่จีนปลูกเพื่อการค้าอีกเช่นกัน จนไทยเป็นผู้ส่งออกผลผลิตทางการเกษตรสองอย่างนี้แทนที่จะส่งเข้ามาบริโภคภายในปลายอยุธยา ความสำเร็จของเงินในด้านนี้บันดาลใจให้ชนชั้นสูงไทยเริ่มกิจการกรรมด้านนี้บ้าง ได้แก่การทำไร่อ้อยและโรงน้ำตาลโดยรัฐบาลในรัชกาลที่ 3 แต่ที่ประสบความสำเร็จล้มเหลว และการทำไร่กาแฟของเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่บางคนในรัชกาลที่ 4 อย่างไรก็ตาม การผลิตพืชเพื่อส่งออกเหล่านี้ นับได้ว่าเป็นรากฐานของเศรษฐกิจแบบส่งออกซึ่งจะครอบงำเศรษฐกิจไทยมาเป็นเวลานานหลังสนธิสัญญาเบาริง

การทำเหมืองโดยเฉพาะเหมืองดีบุกก็ดึงชาวจีนเข้าไปทำไม่น้อย เป็นช่องทางเริ่มต้นที่ชาวจีนจะมีบทบาทอย่างมากในเหมืองดีบุกเมื่อหลังสนธิสัญญาเบาริง เหล็กเป็นแร่ธาตุอีกอย่างหนึ่งที่จีนอพยพได้พัฒนาขึ้นตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ จนเป็นผลให้ไทยสามารถส่งออกเหล็กได้ในยุคนี้

การต่อเรือซึ่งชาวจีนดำเนินการในลำน้ำเจ้าพระยาและจันทบุรีนั้นทำให้สำเภาก็ใช้กันในทะเลจีนส่วนใหญ่เป็นสำเภาก็ต่อในประเทศไทย อุตสาหกรรมต่อเรือช่วยเร่งการผลิตสินค้าที่เกี่ยวข้องกับการต่อสำเภอบางอย่างเช่น การตัดหวาย การทำน้ำมันชัน การทำปากไม้ไผ่ การฟั่นเชือก ฯลฯ อันเป็นการผลิตของไพร่ไทย จึงเท่ากับกระจายเศรษฐกิจเพื่อตลาดไปสู่ไพร่ไทยกว้างขวางขึ้น

การค้าต่างประเทศก็มีชาวจีนจำนวนมากในประเทศไทย เป็นผู้ดำเนินการ ส่วนหนึ่งของสินค้าที่บรรจุระวางเรือเหล่านี้ได้จากการจัดซื้อจากราชฎา เป็นการเร่งการผลิตของประชาชนไปในตัว นอกจากนี้วิธีการค้าสำเภอกองจีนซึ่งมีลักษณะเป็นการร่วมทุนของพ่อค้าย่อยจำนวนมากกับเจ้าของสำเภา ก็ยังเท่ากับขยายการ “จัดซื้อ” สินค้าจากราชฎาให้กว้างขวางขึ้นไปอีก

การค้าภายในจำนวนมากตกอยู่ในมือของชาวจีน ในแหล่งที่มีการผลิตเพื่อตลาดแท้ ๆ พ่อค้าย่อยชาวจีนเป็นผู้ป้อนอาหารและเครื่องอุปโภคที่จำเป็น การรวบรวมสินค้าเพื่อการส่งออกจากไพร่ซึ่งยังอยู่ในเศรษฐกิจเพื่อยังชีพก็เป็นภาระของเงินพ่อค้าย่อยอีกเช่นกัน ทำให้การผลิตเพื่อตลาดแทรกเข้าไปในเศรษฐกิจเพื่อยังชีพของประชาชนมากขึ้น ความเฟื่องฟูของการค้าภายในนี้เกิดผลให้เกิดตลาดขึ้นตามชุมชนทั่วไป และมีพ่อค้าแม่ค้าไทยเข้าไปมีส่วนในการค้าอยู่ด้วย เศรษฐกิจเพื่อการตลาดจึงขยายตัวเข้าไปเกี่ยวพันกับชีวิตของประชาชนซึ่งอยู่ในเศรษฐกิจเพื่อยังชีพเพิ่มขึ้น แม้ว่าเศรษฐกิจแบบเงินตราจะยังไม่แพร่หลายไปถึงชนชั้นล่างมากนักก็ตาม

เบื้องหลังการค้าภายในซึ่งขยายตัวขึ้นนี้คือ การพัฒนาการ

คมนาคมและเส้นทางคมนาคม คลองขุดและการเดินสำเภาประจำระหว่างกรุงเทพฯ จันทบุรี และกรุงเทพฯ - ไซยา ทำให้ภาคกลางภาคตะวันออกและภาคใต้มีความสัมพันธ์กันในทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ในขณะที่ท้องที่ต่าง ๆ ของภาคกลางก็ถูกดึงให้เข้ามาผูกพันกับเมืองท่าใหญ่คือกรุงเทพฯ

แม้ว่าส่วนใหญ่ของคนที่ได้รับผลกระทบของเศรษฐกิจเพื่อตลาดคือ “เจ้าและขุนนางเจ็ดวราชฎรผู้มีทรัพย์” แต่ก็มีหลักฐานอยู่มากที่ชี้ให้เห็นว่าเศรษฐกิจเพื่อตลาดนี้มีผลกระจายไปถึงไพร่ทั่วไปโดยเฉพาะในภาคกลางอยู่น้อย การจัดซื้อสินค้าลงสำเภาทั้งที่เป็นของหลวงและของเอกชน การค้าภายใน และการขยายตัวของชุมชนที่อยู่นอกเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ เช่นชุมชนแถบที่ทำไร่อ้อยบางแห่ง ไร่พริกไทย เหมืองเหล็ก และเมือง ล้วนมีส่วนช่วยเร่งการผลิตของประชาชนให้เกิดส่วนเกินนอกเหนือไปจากการยังชีพทั้งสิ้น มีราษฎรจำนวนมากขึ้นที่สามารถจ่ายเงินแทนการถูกเกณฑ์ได้

การขยายตัวของเศรษฐกิจเพื่อการตลาดในต้นรัตนโกสินทร์ไม่ได้ทำให้เศรษฐกิจแบบเงินตราขยายตัวไปได้เท่าที่ควร เงินที่หมุนเวียนในตลาดมีจำนวนน้อยมาก และเศรษฐกิจเพื่อตลาดกับการผลิตเพื่อส่งออกต้องอาศัยระบบแลกเปลี่ยนสินค้าจนสุดกำลังที่ระบบนี้จะทำได้ การที่ทุนนิยมปริมาณเงินตรามีอยู่น้อยทำให้ทุนนิยมไม่เกิดในประเทศไทย เพื่อจะชดเชยทุนซึ่งมีอยู่จำกัด ผู้ประกอบการจึงต้องยึดมั่นในระบอบศักดินาไว้ เพื่อใช้อำนาจศักดินาเสริมทุนที่มีอยู่จำกัดสำหรับการประกอบการ ชนชั้นนำของต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นกรรมกรที่มากขึ้นจึงยังคงพยายามรักษาอภิสิทธิ์ของระบอบศักดินาไว้ ในขณะเดียวกันเนื่องจากปริมาณเงินตรามีอยู่น้อย สินค้าที่ผลิตขึ้นในประเทศก็มีราคาต่ำ นับว่าสอดคล้องกับผลประโยชน์ของพวกกรรมกรที่ซึ่งหาผลประโยชน์จากการส่งออกสินค้าเหล่านี้ไปแล้ว

วัฒนธรรมกรรมกรที่ปรากฏขึ้นอย่างเด่นชัดในต้นรัตนโกสินทร์ก็เป็นผลผลิตของชนชั้นนำศักดินา-กรรมกรนี้ ในด้านที่เป็นทายาทของศักดินาอยุธยา ชนชั้นนำเหล่านี้ยังคงรักษารูปแบบของวัฒนธรรมศักดินาอยุธยาไว้ แต่ในกรอบโครงเดิมนี้เราอาจพบความเปลี่ยนแปลงในเนื้อหาของวัฒนธรรมชนชั้นสูงของไทยไม่น้อย ซึ่งเป็นลักษณะของกรรมกร

ความฟุ่มเฟือยจะเป็นสมบัติของพวกเขาศักดินามานานแล้ว แต่ในต้นรัตนโกสินทร์ ความนิยมใช้เครื่องใช้จากต่างประเทศจะแพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวางกว่าที่เคยผ่านมาในอดีต ความนิยมเช่นนี้จะรุนแรงกว่าสมัยอยุธยาอีกด้วย เพราะ “ความเป็นต่างประเทศ” ถูกนำมาใช้ทั้งในทางสถาปัตยกรรม วรรณกรรม ดนตรีและวิทยาการบางอย่าง นับเป็นพื้นฐานสำคัญที่ชนชั้นนำจะรับวัฒนธรรมตะวันตกในสมัยต่อมา

ค่านิยมในทางธุรกิจ เช่นการแสวงหากำไรจากการค้าขาย เป็นที่ยอมรับกันในหมู่พวกกระฎุมพีของต้นรัตนโกสินทร์มากขึ้น ทั้งนี้รวมถึงการวางแผนเพื่อการมุ่งกำไรในอนาคตเช่นการทำบัญชี การค้า หรือการลงทุนประกอบการ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชนชั้นนำที่เป็นกระฎุมพีเหล่านี้เริ่มดำเนินการทางธุรกิจ "อย่างเป็นเหตุเป็นผล" ตามความหมายของ แมกซ์ เวเบอร์ มากขึ้น

การอ่านออกเขียนได้ ให้ประโยชน์แก่ชนชั้นเหล่านี้ นอกจากเป็นความสามารถที่จำเป็นในการรับราชการแล้ว ยังเป็นประโยชน์ต่อการค้าและการธุรกิจของตนอยู่ด้วย ทำให้มีการเน้นความสำคัญของการศึกษา โดยเฉพาะ "วิชาหนังสือ" หรือ "วิชาข้างอาลักษณ์" ผลสำคัญก็คือทำให้วัฒนธรรมกระฎุมพีของต้นรัตนโกสินทร์เป็นวัฒนธรรมของคนอ่านออกเขียนได้ ลักษณะเช่นนี้ยังเป็นการส่งเสริมความสืบเนื่องของวัฒนธรรมกระฎุมพีกับวัฒนธรรมศักดินาอยุธยาซึ่งใช้ตัวหนังสือถ่ายทอดยิ่งขึ้น

พวกกระฎุมพีใช้ชีวิตอยู่ในเมือง วัฒนธรรมของเขาจึงเป็นวัฒนธรรมของคนในเมือง ในขณะที่เมืองในประวัติศาสตร์ไทยเป็นที่ตั้งของอำนาจศักดินา วัฒนธรรมกระฎุมพีจึงมีความใกล้ชิดกับวัฒนธรรมศักดินาซึ่งมีรากฐานอยู่ในเมืองเดิมนั่นเอง แม้กระนั้น เมืองของกระฎุมพี (ซึ่งก็คือเมืองศักดินาเดิมนั่นเอง) ก็เริ่มจะแตกต่างไปจากเมืองศักดินา กล่าวคือมีสี่สรรค์มากกว่า มีความเปิดเผยมากกว่า ให้ความสำคัญชนชั้นธรรมตามากกว่า ตลอดทั้งมีการซื้อขายอย่างคึกคัก และนำไปเกิดสังคมที่มีความเสมอภาคมากขึ้นกว่าเมืองของศักดินา ข้อห้ามสำหรับแยกคนออกเป็นฐานะทางสังคมที่ตั้งกันถูกยกเลิกหรือละเลยไปในต้นรัตนโกสินทร์หลายอย่าง

ควรกล่าวย้าด้วยว่า แม้นือหาของระบบเศรษฐกิจ-สังคมของต้นรัตนโกสินทร์เกิดความเปลี่ยนแปลง แต่ความเปลี่ยนแปลงนั้นก็มิชอบเขตจำกัด กล่าวคือลักษณะที่เป็นกระฎุมพีนั้นไม่พัฒนาขึ้นมาอย่างเต็มที่

นอกจากความเติบโตของเศรษฐกิจแบบเงินตราไม่สนองรับความเติบโตของเศรษฐกิจเพื่อตลาดได้ทันแล้ว กลุ่มชนชั้นนำกระฎุมพีอันได้แก่พระราชวงศ์และขุนนางยังไม่ต้องการพัฒนาตนเองไปดำเนินการธุรกิจเยี่ยงนักธุรกิจแท้ ๆ อีกด้วย เพราะการดำรงอำนาจศักดินาของตนนั้นทำให้สามารถอุปถัมภ์ทั้งไพร่และชาวจีนได้สะดวก (ทั้งเป็นการทดแทนทุนซึ่งมีอยู่จำกัดด้วย) เหตุฉะนั้นการเลิกการผูกขาดมาสู่การประมูลภาวธิดาจึงไม่ทำให้เกิดเศรษฐกิจเสรี ที่มีการแข่งขันกันอย่างแท้จริง กระฎุมพีชั้นสูงซึ่งมีทุนอยู่มากที่สุดยังนิยมใช้ทุนนั้นเพื่อรักษาเกียรติยศและวิถีชีวิตแบบศักดินาของตนมากกว่านำมาหมุนเวียนลงทุนซื้อขายต่อเนื่อง ข้างฝีมืออิสระไม่พัฒนาขึ้นนอกระบบศักดินา เว้นแต่ชาวต่างชาติจำนวน

น้อย จึงไม่สามารถพัฒนาอุตสาหกรรมที่ซับซ้อนขึ้นได้มากไปกว่าเป็นส่วนเสริมเศรษฐกิจแบบส่งออกทางการเกษตรกรรม รัฐบาลเองก็ดูเหมือนพยายามที่จะรักษาระบบเกณฑ์แรงงานไพร่เอาไว้มากกว่าจะปล่อยแรงงานเหล่านี้ให้เป็นอิสระจริงๆ แม้ว่าจะระบบไพร่ในต้นรัตนโกสินทร์จะขาดประสิทธิภาพและไม่ค่อยตอบสนองความต้องการของรัฐบาลอีกต่อไปแล้วก็ตาม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะยังไม่พบวิธีจัดตั้งและกลวิธีทางการเมืองการปกครองแบบใหม่ ซึ่งจะทำให้ควบคุมไพร่ให้ยังประโยชน์แก่ชนชั้นมูลนายได้ต่อไป

อย่างไรก็ตาม แม้ความเปลี่ยนแปลงนี้มีขอบเขตจำกัด ลักษณะกระฎุมพีที่ครอบงำชนชั้นนำอยู่ไม่น้อย และทำให้กระฎุมพีเหล่านี้เป็นกลุ่มเดียวที่พร้อมจะถือประโยชน์จากการเปิดประเทศใน พ.ศ. 2398 ได้ก่อนและดีกว่าผู้อื่น ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยหลังสนธิสัญญาเบาริงจึงไม่น่ามซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างของสังคมมากนัก เมื่อเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ทำนองเดียวกันในประเทศอื่นของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้พัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจ-สังคมดังกล่าวนี้ยังช่วยปูทางให้แก่การปฏิรูปหรือการ "พลิกแผ่นดิน" ที่ไม่เปลี่ยนแปลงอะไรในสมัยต่อมาได้

วรรณกรรมชนชั้นสูงของต้นรัตนโกสินทร์ในฐานะที่เป็นผลผลิตส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมกระฎุมพีที่สะท้อนลักษณะกระฎุมพีอย่างเด่นชัดเช่นกัน จนทำให้เห็นได้ว่าปราศจากความเข้าใจใน "จิตสำนึก" ซึ่งเปลี่ยนไปเช่นนี้ โดยพยายามเข้าใจวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์จาก "จิตสำนึก" ศักดินาของอยุธยาแล้ว จะทำให้วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ตื่นขึ้นลงนกดใจก็เคย

วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์เป็นวรรณกรรมที่เกิดในเมืองเช่นเดียวกับวรรณกรรมอยุธยา แต่วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์เกิดในเมืองกระฎุมพี จึงมีการเน้นการค้าและความมั่งคั่งอันเกิดจากการค้าอย่างมาก การครอบครองและใช้เครื่องอุปโภคบริโภคที่ทำจากต่างประเทศเป็นเครื่องหมายแห่งเกียรติยศเกียรติศักดิ์ของตัวละคร เมืองของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์มีลักษณะ "สากล" กล่าวคือมีคนต่างชาติต่างภาษาเข้ามามีบทบาทอยู่มาก การบรรยายเมืองของต้นรัตนโกสินทร์ก็มีลักษณะที่เน้นความจริงเชิงประสบการณ์ (หรือความจริงเชิงประจักษ์) เมืองในวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์จึงไม่เป็นเพียงอนุจักรวาลที่จำลองจากมหจักรวาลตามคติพุทธหรือฮินดูอีกต่อไป ความเสมอภาคของประชาชนในเมืองมีสูงขึ้นและทำให้ผู้หญิงมีบทบาทมากขึ้นทั้งในชีวิตจริงและในวรรณกรรม ในขณะที่เดียวกันอารมณ์ที่เรียกว่าความรักอันมีรากฐานอยู่บนความรู้สึกในปัจจุบันเอกลักษณ์ของบุคคลก็เริ่มปรากฏแพร่หลายในวรรณกรรม และครอบงำท้องเรื่องของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน

ความสามารถในการอ่านออกเขียนได้ของกระฎุมพี ทำให้วรรณกรรมเพื่อการอ่านเฟื่องฟูขึ้น พัฒนาการสำคัญของวรรณกรรมชนชั้นสูงของต้นรัตนโกสินทร์คือทำให้การอ่านกลายเป็น “หน้าที่” สำคัญของวรรณกรรม และแปรเปลี่ยนโฉมหน้าของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ไปจากวรรณกรรมชนชั้นสูงอยุธยาอย่างมาก พัฒนาการด้านนี้ดำเนินไปอย่างรวดเร็ว ในระยะแรกวรรณกรรมส่วนใหญ่ยังเป็นวรรณกรรมที่อ่านด้วยหู แต่ก่อนที่จะสิ้นสุดยุคต้นรัตนโกสินทร์ กวีบางคนที่เริ่มสร้างงานวรรณกรรมที่อ่านด้วยตาขึ้นบ้าง

ขอบข่ายของชีวิตที่กว้างขวางขึ้นของพวกกระฎุมพีทำให้พวกกระฎุมพีต้องการอ่านวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องถึงดินแดนที่อยู่ไกลตัวออกไป แต่ก็มีเหตุผลนิยมเพียงพอที่ไม่ต้องการอ่านเรื่องนรกสวรรค์หรือฟากฟ้าป่าหิมพานต์อย่างคักคินาอยุธยา เหตุฉะนั้นวรรณกรรมหลายเรื่องของต้นรัตนโกสินทร์จึงเกี่ยวข้องกับดินแดนที่ใกล้ตัว แต่ก็บรรยายถึงในเชิงที่เป็นจริงดังเช่นเมืองชวา จีน หรือนิยายอิงพงศาวดารและนิราศต่าง ๆ

ลักษณะที่เสมอภาคกันมากขึ้นในสังคม และการให้ความสำคัญแก่ความจริงเชิงประจักษ์ ทำให้พวกกระฎุมพีออกจะส่อลักษณะมนุษยนิยมในวรรณกรรมของตน ตัวเอกของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์จึงมีความเป็นมนุษย์มากขึ้น ละทิ้งความเป็นพระเจ้าอันเป็นแบบฉบับของตัวเอกในวรรณกรรมอยุธยาแล้ว แม้ว่าจะมีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์แต่ก็เป็นอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่ได้มาจากการศึกษามีใช่เป็นสิ่งที่มิมาโดยกำเนิด

ความกระฉับกระเฉงต่อจารีตทางวรรณกรรมใหม่ ๆ ที่รับจากประชาชนและควมมีชีวิตชีวาในการตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ-สังคมที่ผันแปรไปของกระฎุมพีต้นรัตนโกสินทร์ทำให้วรรณกรรมของชนชั้นสูงมีพลังกระปรี้กระเปร่าอย่างที่ไม่บ่อยนักในวรรณกรรมชนชั้นสูงของไทย ยุคสมัยอันนำดีต้นตอทางวรรณกรรมนี้เริ่มสุดสิ้นลงเมื่อชนชั้นนำของไทยหันไปปรับแบบอย่างมาตรฐานและค่านิยมของตะวันตก นอกจากนั้นนับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาที่ราชสำนักเริ่มเน้นความแตกต่างของตนเองกับสามัญชนขึ้นมาใหม่ มีความสำคัญในเกียรติยศโดยกำเนิดของคักคินามากขึ้น จึงทำให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมของไพร่และมูลนายสะดุดหยุดหายไปอีก ในด้านวรรณกรรมราชสำนักหันไปปรับความบันเทิงใจ “ดัดจริต” จากนักภารตวิทยาชาวตะวันตก กระฎุมพีน้อยยังคงสืบทอดจารีตทางวรรณกรรมที่คละเคล้ากันระหว่างจารีตของชนชั้นสูงและประชาชนต่อมา วรรณกรรมเหล่านี้ถูกราชสำนักเหยียดหยามว่าเป็นเรื่อง “จกัร ๆ วงศ์ ๆ” พลังอันมีชีวิตชีวาของวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์จึงสิ้นสุดลงในหมู่ชนชั้นสูง กลายเป็นวรรณกรรมที่ไม่ตอบสนองอะไรต่อความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมอย่างมหัพสารที่กำลังเกิดขึ้น

วรรณกรรม “ดัดจริต” ครอบงำวรรณกรรมของชนชั้นสูงต่อมาหลายทศวรรษ ก่อนจะถึงกาลกิริยาไปโดยสิ้นเชิง เหลือไว้แต่ซากศพที่ปราศจากลมหายใจในแบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ โรงละครแห่งชาติและรายการแสดงที่ต้องซังกะตาตุ๊กกันไปทางโทรทัศน์ ●

มาก ไม่ได้ให้รายละเอียดเลย ท่านทำคล้ายกับว่าผู้อ่านทุกคนรู้เรื่องวรรณกรรมดีอยู่แล้ว

ตรงจุดนี้ ดิฉันจึงอดคิดไม่ได้ว่า อาจารย์นิธิกำลังศึกษาเรื่องสองทาง คือ การเกิดของกลุ่มใหม่ที่ท่านเรียกว่าระ-
กฐมพี กับอีกเรื่องหนึ่งคือวรรณกรรมสมัย
รัชกาลที่ 1-2-3 แล้วเอามาประสานกัน
เพราะเห็นว่ามีส่วนสัมพันธ์กันอยู่ พยายาม
จะให้เหตุผลว่าเป็นจริงและน่าคิด แต่จะ
ประสานกันสนิทหรือเปล่านั้นขอเอาไว้
พูดช่วงหลัง

สำหรับประเด็นที่สาม อาจารย์นิธิได้
ให้ความหมายของระกฐมพีว่าคืออะไร
กันแน่ โดยรวมทั้งแต่พระมหากษัตริย์จน
ถึงข้าราชการบริวาร พ่อค้าที่เป็นคนจีน เชื้อ
สายต่างชาติ สกุดใหญ่สี่สกุดที่ท่านว่ามา
จาก เปอร์เซีย พราหมณ์ มอญ และสกุดที่
มาจากจีน ท่านยกสี่สกุดนี้ขึ้นมาเพราะมี
คนระดับเป็นเจ้าพระยาอยู่มากในสมัย
รัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 สกุดที่
มาจากมอญคือสกุดจักรีได้ผสมผสานใน
สายเลือดกับสามสกุดแล้ว มีส่วนที่อยู่ใน
สังคมที่เรียกว่าระกฐมพีด้วย โดยนับนี้
วรรณกรรมทุกเล่มตั้งแต่พระราชนิพนธ์
จนถึงสุนทรภู่ เสมียนมี จนถึงนิราศอะไร
ก็ตาม รวมอยู่ในวรรณกรรมระกฐมพีทั้ง
สิ้น ที่แยกออกไปก็มีวรรณกรรมท้องถิ่น
เพราะฉะนั้นอาจารย์นิธิค่อนข้างจำกัด
คำว่า “รัตนโกสินทร์” ว่าเป็นเมืองหลวง
มิได้มองในแง่ของสมัย ซึ่งถ้ามองในแง่
ของสมัยก็ต้องรวมพื้นบ้านพื้นเมืองมาก
มายซึ่งอาจมีอะไรน่าสนใจอยู่ด้วย เมื่อ
ท่านบอกว่ากษัตริย์ก็เป็นระกฐมพี แล้ว
สมัยต่อ ๆ มา โดยเฉพาะรัชกาลที่ 6 ที่
ท่านไม่เอ่ยชื่อไว้ชัด ท่านไม่น่ากล่าวว่า
ราชสำนักนี้ ได้สละเอาวรรณกรรมระ-
กฐมพี ออกไปจากวรรณกรรมไทย เพราะ
ในเมื่อพระเจ้าอยู่หัวก็อยู่ในข่ายระกฐมพี
ด้วย ท่านน่าจะแสดงให้เห็นชัดว่ากษัตริย์ที่

อยู่ในข่ายระกฐมพีนั้นถึงรัชกาลไหน รัช-
กาลที่ 6 อาจไม่ใช่ อาจเป็นราชาโดยสม-
บูรณ์ก็ได้

ประเด็นที่สี่ ในบทที่ 1, 2 และ 4
อาจารย์นิธิได้แสดงถึงการทำงานหนัก
ของท่าน ท่านก้านวรรณกรรมทุกเรื่อง
มาประกอบการเขียนครั้งนี้ บทที่ 4 อาจารย์
นิธิได้ให้ลักษณะของระกฐมพีเช่น ระ-
กฐมพีชอบความโอ้อ่า อวดมั่งมี ชอบสี่สรร
และระกฐมพีนี้มีความมากกว่าในสมัย
ก่อน ท่านยกเอาช่วงที่เป็นการบรรยาย
จากวรรณกรรมต่าง ๆ มาสนับสนุนให้
เห็นว่าลักษณะต่าง ๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร
ทำให้เห็นภาพพจน์ชัดเจน แต่มีบางอย่าง
ที่รู้สึกได้ว่าอาจารย์นิธิมองวรรณกรรมเหล่านี้
ในทางกว้าง ไม่มองในทางลึก จึงมีบาง
อย่างที่ขัดกันเอง และเกิดความพลาดใน
บางกรณี หรือพบกับสิ่งที่ขัดแย้งกับสมมติ-
ฐานที่วางเอาไว้ ท่านก็เลยอธิบายในอีกแง่
หนึ่งเพื่อจะดูว่าวรรณกรรมนั้นตรงกับสิ่ง
ที่ท่านวางหมดเลย เช่น หน้า 175, 185,
186 อาจารย์นิธิบอกว่า “จากสภาพสังคม
ไทยในช่วงนั้น หญิงไพร่เท่านั้นที่ธรรมเนียม
การเลือกคู่ค่อนข้างจะเสรี หญิงผู้ดีไม่ค่อยมี
สิทธิ์ทางด้านนี้ หญิงที่ระกฐมพีต่อมาในสมัย
ระกฐมพีพักอาศัยจะเลือกคู่อย่างหญิงไพร่บ้าง
เพราะฉะนั้นงาน สุภาษิตสอนหญิง ของสุน-
ทรภู่เป็นตัวอย่างในข้อนี้ชัดเจนนั่น เป็น สุ-
ภาษิตสอนหญิงสาว ไม่เหมือน กฤษณา
สอนน้อง ซึ่งเป็นแบบเดิมที่สอนหญิงแต่งงานแล้ว”
ดิฉันว่าเป็นข้ออ้างที่อ่อนเพราะ กฤษณา
สอนน้องเองก็เป็นวรรณกรรมในยุคต้น
รัตนโกสินทร์ และก็ไม่แปลกที่กวีสอง
คน คนหนึ่งสอนหญิงที่แต่งงานแล้ว อีก
คนสอนผู้หญิงโสด และไม่ใช่ว่าผู้หญิง
แต่งงานแล้วเป็นผู้หญิงสมัยก่อนโน้น
ผู้หญิงที่ยังไม่แต่งงานเป็นผู้หญิงสมัยใหม่

อีกข้อหนึ่งในหน้า 181 อาจารย์นิธิ
บอกว่า งานวรรณกรรมระกฐมพีนั้นมุ่ง
การอ่านหรือการฟังสนุกเป็นสำคัญ ไม่

ได้มุ่งความสะเทือนอารมณ์เพราะมันเสีย
เวลาเปล่าที่จะมานั่งหาคำแต่ละคำที่เกิด
รสสุนทรียะ วรรณกรรมที่ไม่แคร์เรื่องนี้
คือ ขุนช้างขุนแผน ระเด่นลันได เพลงยาว
ต่าง ๆ แล้วอาจารย์นิธิก็มาคิดที่ผลงาน
ชิ้นเอกสองชิ้นคือ นายนรินทรธิเบศร์กับ
พระยาตรัง เพราะทั้งคู่แคร์และใช้ภาษา
ไพเราะอย่างยิ่ง ท่านก็เลยว่ากวีสองท่าน
ว่า อวดรู้กันด้วยศัพท์แสงฉันทลักษณ์ ที่
ลอกเลียนแบบวรรณกรรมมอญชวา ดิฉัน
คิดว่าการแสวงหาสุนทรียรสนั้นก็ยังมีอยู่ไม่
ว่าในสมัยใด แม้ในสมัยของระกฐมพี
สุนทรียรสอาจจะแปลกไป แต่ก็มีอยู่ไม่
ใช้ไม่มีเสียเลย

อีกประการหนึ่งอาจารย์นิธิบอกว่า
ระกฐมพี ต้องการสนุกกับสิ่งไกลตัว เบื่อ
สิ่งจำเจและสิ่งที่ใกล้ตัว ดังนั้นวรรณกรรม
ที่ระกฐมพีสร้างจึงเป็นเรื่องที่ไกลตัว เช่น
เรื่อง อิเหนา แล้วท่านก็มาคิดที่ รามเกียรติ์
สมุทรโฆษ เพราะว่าเรื่องไกลตัว แต่เป็น
เรื่องป่าหิมพานต์เกี่ยวกับอินเดียลังกา
ท่านก็เลยไปว่ามัน ไกลตัวเหมือนกันแต่
สำหรับระกฐมพีที่ต้องไกลตัวแบบไม่ขัด
กับความเป็นจริง คือไม่ไกลแบบเมือง
สวรรค์หรือเมืองยักษ์ แต่ต้องไกลแบบ
เมืองชวา อย่างที่เรียกว่า exotic ซึ่งแสดง
ประเพณีที่แปลก ๆ เช่นการแบหาลา รำกริช
ไหว้พระปฏิมา การเสียดเทียนเป็นต้น แต่
ท่านก็หนีความจริงไม่พ้นว่า สมัยนั้น ยัง
มีเรื่องกาพย์, รามเกียรติ์, อุณรุท ซึ่งไกลตัว
แบบขัดกับความเป็นจริง และอยู่ในยุค
ระกฐมพี

ต่อมาหน้า 184 ท่านบอกว่าวรรณ-
กรรม ระกฐมพีที่ใส่หาสังขนิยม อันกลาย
เป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมระกฐมพี
เอาสภาพที่เป็นจริงมาบรรจุไว้ แต่สิ่งที่
ท่านพูดค่อนข้างขัดกันเองเช่นในขุนช้าง
ขุนแผน ท่านไปพบมาว่า ม้าสีหมอกนั้น
ผู้ที่ซื้อเป็นผู้ที่ไปตามหาถึงเมืองเทพ ต้อง
ไปอยู่ที่เมืองมะริด ตระนาวศรี ซึ่งถ้าหาก

เป็นสมัยกระฎุมพี แล้วจะไปทีนั้นไม่ได้ เพราะมะริด ตระนาวศรีไม่ใช่ของเราแล้ว เขาต้องไปซื้อที่เมืองตรังหรือเมืองนคร แต่เพราะเขา Realistic ว่า ขุนช้างขุนแผน เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงไปซื้อที่เมืองมะริด ตระนาวศรี ตอนแรกดิฉันก็เห็นด้วย แต่ก็มีอันอื่นขึ้นมาคือว่า เวลาที่อ้างขุนช้างขุนแผนมาอีกว่าเป็นผลิตผลของสังคมกระฎุมพี และมีลักษณะสังคมกระฎุมพีสมัยรัชกาลที่ 1-3 ปรากฏอยู่ในนั้น ท่านบอกว่ามันก็เป็นสภาพความจริงอีก แต่ทำไมไม่เป็นความจริงในสมัยกรุงศรีอยุธยา อย่างเช่นนางวันทอง แทนที่จะบอกว่าเป็นตัวละครในสมัยกรุงศรีอยุธยา กลับบอกว่านางวันทองเป็นตัวละครในยุคกระฎุมพี เวลาหนีตามผู้ชายห่อผ้าของนางจึงต้องเป็น “เช็ดหน้าผ้าไหมฝรั่งห่อ” คือใช้ผ้าเช็ดหน้าไหมที่ มาจากเมืองฝรั่ง ท่านเอาไปสนับสนุนที่ว่ากระฎุมพีในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นโอ้อ่า มีการติดต่อกับฝรั่ง แล้วก็ใช้ผลิตผลของฝรั่ง นางวันทอง จึงต้องใช้ผ้าเช็ดหน้าที่มาจากตะวันตก ฉะนั้นเวลาที่ท่านว่า Realistic ท่านเอาเวลาไหนกันแน่ เวลาตามท้องเรื่องที่เกิดขึ้นหรือเวลาที่เขียน อีกอย่างหนึ่งท่านบอกว่าสมัยกระฎุมพีมีฝรั่งเยอะ เครื่องอุปโภคบริโภค ก็เป็นแบบฝรั่งจึง Realistic ที่ใน ขุนช้างขุนแผน บอกว่า “กระจกใหญ่ใส่รูปฝรั่งนั่ง” ก็เป็นรัตนโกสินทร์ไม่ใช่อยุธยา อีกอย่างคือดาบฟ้าฟื้น บอกว่า “เอาเหล็กไหลเหล็กหล่อ บ่อพระแสง” พระแสงอยู่ที่สุราษฎร์ธานี “เหล็กกำแพงน้ำพิ้งเหล็กแร่ ทองคำสารินาคอดแจ ” ทางอินโด-นีเซีย ท่านอ้างว่าการรู้จักไปถึงเมืองอดแจ บ่อพระแสงเพราะการคมนาคมในสมัยกระฎุมพีนั้นกระตือรือร้น มีการเดินเรื่องไปไกล เพราะเปิดทางการค้า จึงไม่รู้ว่าจะจับจุดไหนในการจำลองสิ่งทีจริง

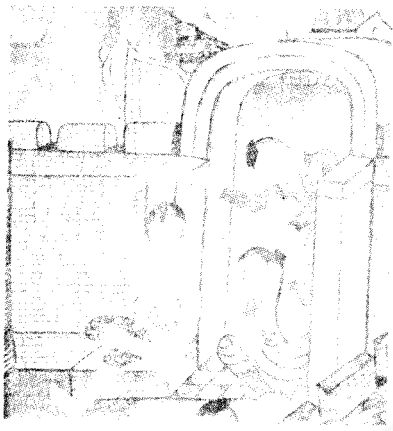
ท่านยกว่าอิเหนาก็มีสังขนิมตปรากฏอยู่ ทั้งที่ท่านบอกว่าเขานิยมเรื่องไกลตัว

แต่สังขนิมตที่อาจารย์ยกปรากฏว่าเป็นเรื่องในรัตนโกสินทร์ที่เป็นเมืองหลวง เช่นนางจินตหราต้องซื้อแหวน จากโชฎีกราชเศรษฐี แต่ในนี้ใช้คำว่าราชเศรษฐีเฉย ๆ หรือว่าซื้อจากพระยาพระคลัง ม้าของอิเหนาก็ได้จากเจ้าเขมรเอามาถวาย ซึ่งเป็นเรื่องในกรุงรัตนโกสินทร์ จึงไม่ทราบว่าจะสังขนิมตในแง่กาลเวลานั้นเลย ไม่รู้ว่าเอาจุดไหนเป็นเครื่องชี้

เรื่องที่สืบต่อจากสังขนิมตก็คือว่า อาจารย์นิธิอ้างว่ากระฎุมพีไม่ชอบไสยศาสตร์ ทัศนสมัยขึ้นแต่นิยมมนุษย์ คือเป็นมนุษย์นิยมมากกว่าเทวนิยมในสมัยอยุธยา ตัวเอกจึงเก่งอย่างมนุษย์ที่สร้างตัวขึ้นมาเป็นคนเก่ง เช่นขุนแผน พลายงาม พระเอกัย กระฎุมพีไม่ชอบให้พระเอกมีฤทธิ์ เพราะเทวดามาช่วย ไม่ใช่เกิดจากการเป็นพระโพธิสัตว์ หรืออวตารลงมาก็ไม่ชอบ เช่นสมุทโฆษ พระรามก็ไม่ชอบ แต่จริง ๆ แล้วสมุทโฆษและรามเกียรติ์ก็อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1-3 เป็นวรรณกรรมกระฎุมพีด้วยจึงขัดแย้งกันอยู่ แต่อาจารย์ก็ยังเลี้ยงไปว่ารามเกียรติ์เป็นวรรณกรรมสมัยกระฎุมพี ถึงจะมีเทพแต่ตัวละครก็มีความเป็นมนุษย์มากกว่าเดิม คนยังนิยมรามเกียรติ์ในสมัยกระฎุมพีในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ซึ่งเปลี่ยนแปลงให้เป็นมนุษย์นิยมมากกว่าแต่ก่อน ดิฉันคิดว่าข้อนี้ค่อนข้างอ่อนช้ำหน่อยเพราะอาจารย์ใช้ในเชิงเปรียบเทียบไม่มีวรรณกรรมรามเกียรติ์อยุธยาเหลือให้เปรียบเทียบได้ชัด การที่อ้างขุนช้างขุนแผน พลายชุมพลว่าเป็นมนุษย์ที่มีลักษณะมนุษย์นิยมนั้นคิดว่าไม่ตรงนัก เราต้องดูก่อนว่าวรรณกรรมที่อ้างนั้นเป็นวรรณกรรมประเภทไหน ขุนแผนหรือพลาญงามคงไม่มีอวตารมาช่วยเพราะเขาอยู่ในวรรณกรรมพื้นบ้าน และแย้งได้ว่ากระฎุมพีไม่ชอบไสยศาสตร์ ความจริงขุนช้างขุนแผนเต็มไปด้วยไสยศาสตร์ ไกรทองก็เช่นกันเป็นเรื่องของไสยศาสตร์

ทั้งสิ้น ดิฉันคิดว่าเราไม่ได้สละลักษณะไสยศาสตร์ในช่วงที่เป็นวรรณกรรมกระฎุมพีเลย ถ้าศึกษาจริง ๆ จะพบว่าในจดหมายเหตุเบ็ดเตล็ดในฉบับที่ 1 ที่ออกในปีพ.ศ. 1899 น.ม.ส.ท่านพูดไว้ว่าท่านต้องการจะแนะนำเรื่องที่เป็นร้อยแก้วก็เพราะตลอดเวลานคนไทยติดอยู่กับเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ซึ่งไม่สามารถทำให้ท่านเล่นเรื่องสนุก ๆ ได้ อีกอย่างคือถ้าจับเรื่องไหนของไทยขึ้นมาพอเปิดหน้าไหนก็รู้ว่าต่อไปจะเป็นอย่างไร ดังนั้นการที่เราจะบอกว่าสละเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ออกไปตั้งแต่สมัยกระฎุมพีเห็นจะไม่ใช่ ยิ่งมาดูในสมัยรัชกาลที่ 6 เรื่องพระยาราชวังสัน ซึ่งดัดแปลงมาจาก Othello ของอังกฤษ ซึ่งเป็นโศกนาฏกรรมมีการตาย พระเอกตายนางเอกตาย รัชกาลที่ 6 ท่านเขียนเอาไว้เลยว่า “ขอเสียที่เกิดเจ้าเข้าอย่ามีอบอน มาเที่ยวต่อกลอนสุนทรสาธ อย่านำให้ถึงท้าวหมิวานลงมาประพรมทานให้ใครพิน” แสดงว่าเพิ่งอยากจะตัดออกจากวรรณกรรมไทยในช่วงนั้น ในหนังสือหน้าวัดเกาะที่อาจารย์นิธิพูดถึงก็ยังมีไปด้วยเรื่องไสยศาสตร์เต็มไปหมด

อาจารย์นิธิอ้างถึงความเสื่อมความนิยมของอุณรุท ท่านบอกว่าเสื่อมเร็วมาก เพราะมีอวตารมาช่วยกระฎุมพีไม่ชอบ อันนี้ไม่มีหลักฐานมาประกอบว่าอุณรุทเสื่อมเพราะเหตุนี้ และบอกว่ามันไม่มีมนุษย์นิยม ซึ่งกระฎุมพีไม่ชอบ ดิฉันไม่แน่ใจ อาจจะถูกถ้าเราเอาอิเหนาไปเปรียบกับอุณรุท อุณรุทไปก่อนแต่อิเหนาบัดนี้เรายังรู้จัก แต่มีข้ออื่นที่น่าคิดคือเรื่องอุณรุทมาจากเรื่องอนิรุทธ และ ในปฐมโณวาท ที่อาจารย์ใช้มากเหลือเกินในการอ้างเกี่ยวกับละครก็เอ่ยไว้ชัด และเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทยที่มีคำว่า “ละคร” ปรากฏในนี้เอง มีคำว่าอย่างนี้ “ละครก็พื่อนร้องสุรศัพทกลับขาน ฉับฉิ่งที่ตำนาน อนิรุทธกินรี” แสดงว่าเมื่อมีการเขียนปฐมโณวาท

นั่น อนุทรต้นเกล้าของอนุทรก็ได้กลายเป็นละครแล้ว เพราะฉนั้นเป็นละครมาก่อน อีเหนา จึงอาจจะตายก่อนอีเหนาก็ได้ อีกอย่างหนึ่งที่อาจารย์ว่าหมดไปแน่ ๆ ในสมัยกรรมที่คือเรื่องอนุทรนี่ ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ ถ้าไปอ่านในพระอภัยมณีตอนหนึ่งคือตอนที่ พระอภัยไม่สามารถให้นางสุวรรณมาลีสึกมาเข้าพิธีสมพรได้นางวาลีเป็นผู้รับอาสา และวิธีที่อาสาที่ไม่ง่ายนัก ต้องรอถึงวันที่ตนเข้าเฝ้าในห้องนอนใช้ชีวิตขบถล่อมพระเจ้าอยู่หัว สุนทรภู่เขียนไว้ว่า “จึงทำทับขบถล่อมน้อมประณตถวายศบาททงค์พระทรงโถม โอ้ดาวเดือนเคลื่อนคล้อยลอยโหมมเคยประโลมโลกาให้ถาวร วันนั้นก็กลับอับแสงไม่แจ่มแจ่มนิราศแรมลดลับนางอัปสร เหมือนโสกรักหนยังขุคถรร ให้อวารณห้วงสวาทมาคลาดคลา ไอ้อกรักอนุทรที่สุดโสกแสนวิโยคแยกนุชนางอุษา เพราะพระไพโรพฤคชเทวา ให้สองเรศรีสร้างมาห่างเชย” แล้วเสนอตนเป็นศรีศุกลักษณ์ที่จะพาให้สองคนเจอกัน หากสุนทรภู่เขียนพระอภัยมณีในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังมีอ้างอิงถึงอนุทรก็ไม่แน่ว่าจะสรุปลงไปว่าอนุทรกลายเป็นความนิยมโดยสิ้นเชิงแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 หรือกรรมที่ที่ว่านี้

รามเกียรติ์ที่อาจารย์นึกอ้างถึงมากที่สุด บางตอนอ้างแล้วก็แก้สมมุติฐานไปด้วย เช่นที่ท่านว่ากรรมพิไม่นิยมเทวกำเนิด แต่รามเกียรติ์นิยมเพราะรัชกาลที่ 1 เก็บเรื่องต่าง ๆ จากนิยายไสยศาสตร์มาไว้และเอาเรื่องที่มีมันไม่เกี่ยวเลยใส่ลงในเรื่องเพราะความจำเป็นเหล่านี้ ดิฉันเห็นว่าอาจารย์นึกถึงจะหมายถึงหรือยุักษ์ม้วนแผ่นดิน แต่เอาเข้ามาเพราะท้องเรื่องบีบ

บังคับ แต่ความเป็นจริงแล้วรามเกียรติ์ทางอินเดียเขาแต่งกันเป็นกัณฑ์ เหมือนเวสสันดรชาดกแต่มี 6 กัณฑ์ มีกัณฑ์พิเศษคืออุตรกัณฑ์ แต่เรารับเอามาในอุตรนิกายหรืออุตรกัณฑ์ซึ่งเป็นกัณฑ์ทางภาคเหนือแล้วเก็บเอาเกร็ดต่าง ๆ มาเรียงสลับกับเรื่องใน 6 กัณฑ์ใหญ่เลยออกมาในฉบับของรัชกาลที่ 1 ไม่ใช่การเอาเรื่อง ที่ไม่เกี่ยวกับมารวมกันไว้ ส่วนการที่รัชกาลที่ 1 เห็นว่ารามเกียรติ์เป็นเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ไร้สาระ ท่านก็เขียนไว้เลยว่ามันไร้สาระ ดิฉันเข้าใจว่าอาจารย์คงตีความจากข้อความที่ว่า “ไร้จะเป็นแก่นสารอันใด” ดิฉันเคยมีความเห็นเช่นเดียวกับอาจารย์แต่พอดีประโยคนั้นมันไปอยู่ในงานรัชกาลที่ 1 ถึงสองเรื่องคืออนุทรที่ท่านเขียนว่า “อันพระราชนิพนธ์อนุทร สมมุติไม่มีแก่นสารทรงไว้ตามเรื่องโบราณ สำหรับการเฉลิมพระนคร” คือสร้างสำหรับการฉลองกรุง-เทพฯ ส่วนในรามเกียรติ์ “อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสยไร้จะเป็นแก่นสารอันใด ตั้งพระทัยสมโภชน์บูชา ใครฟังอย่าได้ไหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร” ตรงนี้แหละที่ท่านบอกว่า รามเกียรติ์ไม่ใช่เรื่องจริง อย่าไปติดกับมัน จงเจริญทางด้านธรรมให้มรรณานุสสติมากกว่า เชื่อว่าท่านเน้นเรื่องธรรม เรื่องปรัชญาชีวิต ไม่ใช่ท่านเห็นว่าเรื่องไร้สาระ รัชกาลที่ 1 ท่านเป็นคนที่มีปรัชญาชีวิตไปไกลคนในสมัยนั้นอาจจะไม่เข้าใจอย่างเช่นท่านเอาทงมาทำเป็นพระโกฏิทงใหญ่แล้วท่านก็ลงไปนอนในนั้น นางสนมก็ว่ามันเป็นกลางร้าย ท่านว่าถ้าข้าทำโงงสำหรับตัวข้าแล้วข้าไม่ลงไปนอนลงแล้วจะรู้ได้ยังไถว่ามันพอดี คือท่านไม่ได้กลัวตายท่านอาจจะนึกถึงความตายอยู่เสมอ ซึ่งตรงกับที่ว่า “จงปลงอนิจจังสังขาร”

อีกอย่างคือเรื่องของภาษา ซึ่งแม้จะไม่ใช่สำคัญนัก แต่ก็ยังมีบางจุดที่น่าพูดถึง โดยปรกติดิฉันชื่นชมกับงานเขียนทางวิชาการของอาจารย์นิธิมาตลอด ท่านมีหลักฐาน

ข้อมูลและวิธีการนำเสนอที่แน่นมาก แต่ฉันนี้รู้สึกว่ามันจะรีบเร่ง อาจจะย่อหย่อนทางภาษาไปบ้าง เช่นคำว่า “การส่งออกข้าว” “การส่งออกปอ” จริงอยู่ที่ท่านอาจจะติดกับศัพท์ต่างประเทศที่ว่า export แต่คำว่า “ส่งออกข้าว” “ส่งออกปอ” นี้ดิฉันเห็นว่าไม่ค่อยเป็นภาษาไทย น่าจะเป็น “ส่งข้าวเป็นสินค้าออกไปขายยังต่างประเทศ” มากกว่า ต่อมาในหน้า 175 ดิฉันเข้าใจว่าท่านผลอที่ว่า “อิสรภาพของหญิงชั้นสูงนี้เองที่ก่อให้เกิดปัญหาใหม่กับผู้ปกครองหญิง เพราะในขณะที่การแต่งงานใช้เป็นการสร้างสายสัมพันธ์อันเนื่องกับระบบศักดินา และเพิ่มพูนประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจ ของพ่อแม่ผู้หญิงนั้นแต่ผู้หญิงกระฎุมพีก็ชักจะอยากเลือกคู่ครองกับเขาบ้าง คำว่า “ชักจะอยากเลือก” เป็นสิ่งที่ปรากฏในงานวิชาการไม่เคยเป็นมาก่อน กับอีกอันคือ ท่านใช้ภาษาที่ดิฉันไม่รู้จะทำไต่หรือเปล่า คือวรรณกรรมสมัยอยุธยาเขาอ่านอย่างไรสำหรับฟัง แต่ถึงสมัยรัตนโกสินทร์นี้อ่านด้วยสายตา แต่ท่านบอกว่าคนสมัยก่อนอ่านด้วยหู นี่เป็นภาษาไทยที่วิวัฒนาการแต่ก็แปลก

ดิฉันขอสรุปว่า อาจารย์นิธิสรุปไว้ในบทสรุปของท่านในตอนท้ายว่า ความเข้าใจต่อวรรณคดีทั้งความเปลี่ยนแปลงและรากฐานของความเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการศึกษาวรรณกรรมรัตนโกสินทร์เพื่อให้เกิดความชื่นชมอย่างมีเหตุผลเรื่องนี้ดิฉันเห็นด้วยที่สุด คือแต่ละคนควรจะรู้สภาพเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมว่าเป็นอย่างไรแต่ดิฉันไม่แน่ใจว่างานที่เป็นกรมองสังคมไทยและวรรณกรรมไทยในทัศนะใหม่เช่นนี้ท่านอาจารย์นิธิพอใจที่สุดหรือยัง หรือเพียงแต่ตั้งสมมุติฐานขึ้นมา แล้วหาข้อมูลมาแสดงความคิดเห็น แต่ยังไม่พิสูจน์ออกมาว่าถูกต้องอาจจะอยู่ในระหว่างทางหรือเปล่าก็ไม่ทราบนะคะ ขอบคุณค่ะ

วิจารณ์ :

สมพันธ์ เลขะพันธ์ *

ผมมีความเห็นคล้าย ดร. ขวัญดี เป็นส่วนใหญ่ ที่ว่าบทที่ 3 เบนไปจากบทที่ 1 และ 2 เป็นอย่างมาก แม้จะเรียกด้วยบทที่ 4 ก็ไม่ทำให้เป็นส่วนเดียวกันได้

ประการแรก คำว่า วัฒนธรรม ครอบคลุมที่อาจารย์นิธิต้องลงแรงอีกครั้งสำคัญ เพื่อศึกษาคำนิยม การแต่งกาย ประเพณี อาชีพ ความเชื่อที่เป็นของกรรมพีทั้งหมดนอกจากเรื่องวรรณกรรม

ประการที่สอง ผมชื่นชมการจำแนกวรรณกรรมโดยผู้ผลิตและผู้บริโภค ว่าเป็นวรรณกรรมราชสำนัก วรรณกรรมประชาชน และวรรณกรรมวัด และจำแนกโดยการนำไปใช้ว่าเป็น วรรณกรรมเพื่อการอ่าน วรรณกรรมพิธีกรรม วรรณกรรมเพื่อการแสดง ในบทที่สองซึ่งชัดเจนใช้อ้างได้ในบทอื่น แต่ความชัดเจนก็เป็นอันตรายเมื่อนำไปอ้างในบทหลัง ๆ เพราะมันขัดแย้งกันรุนแรงกับความชัดเจนในบทที่สอง นี้คือสิ่งที่ผมเห็น

ผมอยากจะตั้งนิคหนึ่งเกี่ยวกับการอ้างข้อมูล ว่าน้ำหนักมาอยู่ที่วรรณกรรมราชสำนักมากเหลือเกิน ทั้งที่อาจารย์ก็พูดว่าวรรณกรรมนั้นมีที่เกิดถึงสามแห่งด้วยกัน คือวรรณกรรมประชาชนและวรรณกรรมวัด วรรณกรรมประชาชน อาจารย์นิธิก็พูดผ่าน ๆ ผมหวังว่าวรรณกรรมประชาชนนี้มีอยู่มากในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น นิทานคำกลอนที่ ดร. ขวัญดีพูดถึง รวมทั้งกลอนสดต่าง ๆ อาจารย์นิธิพูดถึงวรรณกรรมประชาชนในแง่ของละครนอก แต่ผมเห็นว่าบทละครนอกกับบทละครในมีข้อแตกต่างไม่มาก

นัก การจะอ้างว่าบทละครนอกเป็นวรรณกรรมประชาชนเพื่อที่จะมาแสดงข้อเปรียบเทียบกับ ผมว่าบางครั้งน้ำหนักยังน้อยเกินไป

อีกประการหนึ่งคือการกำหนดขอบเขตของข้อมูล ผมเห็นตรงกับ ดร. ขวัญดีว่าอาจารย์พูดถึงกรรมพีภาคกลาง ทั้งที่รัตนโกสินทร์น่าจะรวมถึงอาณาจักรไทยที่กว้างขวางมาก แต่อาจารย์มานั้นวรรณกรรมภาคกลาง ที่จริงถ้าอาจารย์มองถึงวรรณกรรมท้องถิ่นจะอ้างในแง่ของกรรมพีได้มาก วรรณกรรมอีสาน เรื่องต่าง ๆ เช่น ท้าวบุษบา เสียวสวัสดิ ตัวเอกเป็นกรรมพีโดยตรงและอ้างคำว่ากรรมพีด้วย มีการค้าสำเภาจีนอะไรต่ออะไรมากมาย เหล่านี้ ถ้าจะมองไปให้ลึกให้กว้างอาจจะได้ข้อมูลแปลกใหม่ที่สนับสนุนคำว่ากรรมพีให้ชัดเจน

ในแง่ที่ผมไม่ค่อยเห็นด้วยเป็นอย่างมาก คือที่ว่าวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือช่วงรัชกาลที่ 1-3 นั้น ได้อิทธิพลจากสังคมกรรมพีเป็นอันมาก ผมเองกลับเห็นตรงกันข้ามว่าสังคมกรรมพีอาจจะเกิดขึ้นจริง แต่ไม่ค่อยมีอิทธิพลต่อวรรณกรรม ผมออกจะเห็นว่าขุนศึก นักกรมมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ในยุคแรก เพราะจากที่ปรากฏชัด ๆ วรรณกรรมสมัยนั้นเน้นความเป็นพระเอกที่เป็นนักรบ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องอะไรก็ตามที่อาจารย์ยกมา เช่น รามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา ขุนช้างขุนแผน ซึ่งมีเชื้อสายมาจากอยุธยาทั้งนั้น ผมไม่ค่อยเห็นด้วยว่าวรรณกรรมเหล่านี้เป็นวรรณกรรมรัตนโกสินทร์ ความจริงมันปรากฏฉบับรัตนโกสินทร์ แต่ถิ่นกำเนิดของมันมาจากอยุธยา ความเป็นอยุธยาของมันจะถูกสลัดออกไปได้สักเท่าไร อาจจะเหลือสัก 80% ก็ได้ จะอ้างว่าเป็นวรรณกรรมรัตนโกสินทร์ ผมค่อนข้างจะขัดแย้ง

ที่ผมพูดว่าเป็นวรรณกรรมขุนศึกนั้น ทุกอย่างในสมัยนั้นเน้นเรื่องนักรบทั้งนั้น เอาจริง ๆ แล้ววรรณกรรมที่เกิดขึ้น เช่น พระอภัยมณี ปกฤษเฐไม่คิดว่าเกิดในสมัยอยุธยา อาจเป็นวรรณกรรมกรรมพีจริง ๆ ก็ได้ ตัวละครในเรื่องพระอภัยทุกคน ไม่ว่าผู้หญิง ผู้ชาย เด็ก เป็นนักรบทั้งนั้น แม้แต่ความนิยมที่เราเอามาเล่นละครก็ตัดเอาตอนที่เป็นเรื่องการรบ โขนก็เล่นศึกอินทรีชิต ศึกอะไรต่ออะไร รวมทั้งนางลอย บางคนอาจเห็นว่าไม่ใช่บทนักรบ แต่นางลอยเน้นบทนักรบอย่างยิ่ง นางลอยเป็นการปะทะพระหว่างพระรามกับหนุมาน พระรามที่ผมรู้สึกว่าเป็นศักดิ์เต็มตัวนั้น เมื่อมาปะทะกับหนุมานพระรามจึงลงไปถนัดทีเดียว พระรามแพ้ทุกอย่างตั้งแต่คาดคิด หนุมานเป็นผู้พิสูจน์ทุกอย่าง คือพิสูจน์ว่าหนุมานที่เป็นนักรบจริง ๆ คือบุคคคลที่อยู่ในสายตา เพราะฉะนั้น การบอกว่าวรรณกรรมรัตนโกสินทร์สะท้อนภาพกรรมพีนั้น ผมจึงไม่ค่อยเห็นด้วย

สิ่งสุดท้ายที่อยากจะพูดคือ นักประวัติศาสตร์กับผู้สนใจวรรณคดีอาจจะมองกันคนละแง่ที่ว่า นักประวัติศาสตร์รู้สึกว่าผูกพันกับเวลา แต่นักวรรณคดีนั้นไม่ค่อยสนใจเรื่องเวลา เขาจะไม่ตัดช่วงลงไปว่าตรงนี้อากนี้ หันเวลาเป็นช่วง ๆ แล้วมากำหนดความเปลี่ยนแปลงที่พลิกไปพลิกมาอย่างฉับไวอย่างนั้น แต่รู้สึกว่าเป็นเรื่องผูกพัน โขงกันไปเพราะว่าวรรณคดีเป็นเรื่องที่ซึมซาบในสายเลือดของคน ไม่เปลี่ยนแปลงไปเปลี่ยนมาเหมือนความนิยม การแต่งตัวหรือการกิน แต่วรรณคดีอยู่ในสายเลือด ในภาษา ในความเชื่อขนบธรรมเนียมประเพณี และมันซึมอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง จะเปลี่ยนไปอย่างฉับไวเมื่อสิ้นกรุงศรีอยุธยา มันออกจะเหลือเชื่อ วรรณกรรมอยุธยาชั้นยังมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมรัตนโกสินทร์ตอนแรกอยู่เป็นอันมาก

* คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

วิจารณ์ :

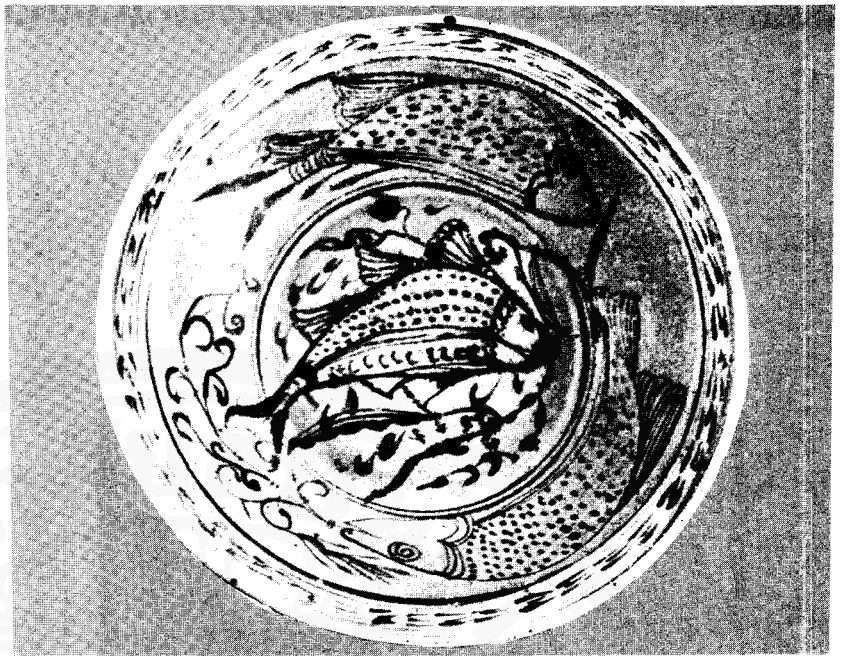
ฉัตรทิพย์ นาถสุภา *

อาจารย์นิธิ เป็นนักประวัติศาสตร์ที่สำคัญที่สุดในปัจจุบัน แง่ประวัติศาสตร์ความคิดและวัฒนธรรม แล้วท่านเป็นผู้นำที่สำคัญมาก ผมก็มาวิจารณ์ด้วยความเคารพเป็นอย่างยิ่ง

ข้อเด่นมากของงานชิ้นนี้มี 2 ประการคือ

1. เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและความคิด ซึ่งเป็นเรื่องนามธรรมที่ยากมาก นอกจากนั้นยังสามารถโยงกับเศรษฐกิจและชนชั้นได้ด้วย ถึงแม้มีความไม่เข้ากันบ้าง ท่านก็ทำได้อย่างงดงาม การโยงวัฒนธรรมเข้ากับเศรษฐกิจเป็นเรื่องที่จำเป็นมาก

2. ในแง่ของสาระ ท่านได้ยกเอาบุครตันโกสินทร์ตอนต้นมาชี้ให้เราสนใจอย่างมาก ผมคิดว่าจากนี้ไปเราคงมีการพยายามจะศึกษารัตนโกสินทร์ตอนต้นเพิ่มขึ้นอีกมาก อาจารย์ได้ชี้ให้เห็นความเคลื่อนไหวต่างๆ ในยุคนั้น ซึ่งแต่เดิมเราอาจจะมองหยุดนิ่งเกินไป ทำให้เห็นว่าการค้า เงินตรา กำเนิดชนชั้นใหม่ วรรณกรรมใหม่แม้กระทั่งโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไป นี่เป็นข้อเด่นที่อาจารย์เสนอ แต่ก็ได้สรุปตอนท้ายว่าแม้จะมีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงก็ยังเป็นส่วนย่อย เพราะสังคมส่วนใหญ่ยังคงอยู่ภายใต้ระบบศักดินาอยู่ และมีการผลิตพอยังชีพ ซึ่งผมก็เห็นด้วย คือโดยสรุปแล้วก็มีอยู่ในหน้า 100 ที่ผมอยากอ่านสั้น ๆ เกี่ยวกับเรื่องวิวัฒนาการของสังคมที่อาจารย์กล่าวไว้ว่า “ถึงแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมา สุดท้ายก็ยังเป็นระบบเดิมอยู่ดี” อาจารย์นิธิบอกไว้ว่า “การค้าของเอกชนชาว

จีนไม่ใช้การค้าของพ่อค้าอิสระ พร้อมทั้งจะสมยอมต่อระบบศักดินาและพร้อมที่จะถูกกลืนเข้าไปในระบบนั้น การค้าต่างประเทศที่เพิ่มปริมาณอย่างมากแทนที่จะก่อให้เกิดชนชั้นใหม่ที่เป็นอิสระจากระบบศักดินา กลับมีผลทำให้ชนชั้นนั้นเองเปลี่ยนแปลงลักษณะตัวเองเป็นกระดูกพื้มากขึ้น” และมีต่อไปในหน้า 101 ว่า “เพราะกระดูกพื้ที่เกิดขึ้นสมัยรัชกาลที่ 1 ผูกพันอย่างเหนียวแน่นกับระบบศักดินา จึงทำให้ผลกระทบทางเศรษฐกิจที่มีต่อระบบศักดินาถูกจำกัดลง” ในแง่นี้การวิจัยของคุณศิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกรก็ดี คุณญาดา ประกายพันธ์ก็ดี อาจารย์สุธี ประศาสน์เศรษฐ หรือผมเองก็ดี ได้ให้ภาพตรงกัน เพราะฉะนั้นในส่วนรวมแล้วก็ไม่มีย่อไรที่ขัดแย้งกับอาจารย์นิธิ ถึงแม้ว่าจะมีวัฒนธรรมกระดูกพื้และชนชั้นกระดูกพื้เกิดขึ้น แต่วัฒนธรรมและชนชั้นนั้นก็ยิ่งผูกพันและเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมศักดินา หรืออย่างน้อยอาจารย์นิธิก็ค่อนข้างจะเขียนออกมาชัดเจนว่าในแง่เศรษฐกิจแล้วศักดินาก็ยังเหนือกว่า แต่ในด้านโลกทัศน์วัฒนธรรมอาจารย์เปิดปัญหาไว้ แต่ผมเข้าใจเอาไว้ถ้าจะสรุปคือวัฒนธรรมและโลกทัศน์ศักดินาก็เหนือกว่าอยู่ดี ซึ่งผมก็เห็นด้วย

ผมมีข้อเพิ่มเติมสามข้อด้วยกันคือ

1. ผมเห็นด้วยกับอาจารย์ขวัญดี และอาจารย์สมพันธ์ว่าอาจารย์นิธิออกจะให้ความสำคัญกับภาคอื่น ๆ น้อยไปหน่อยในทางเศรษฐกิจก็เหมือนกัน อาจารย์นิธิเห็นความเฟื่องฟูของการค้าค่อนข้างมากก็คงเป็นเพราะท่านเน้นการศึกษาในภาคกลางมากสักหน่อย การใช้วรรณกรรมก็ดี นิราศต่าง ๆ มีวรรณกรรมภาคอื่นน้อย ท่านอาจจะยังไม่ได้ใช้ข้อมูลสนามจากการสัมภาษณ์ หรือสัมภาษณ์ชาวบ้าน ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะแสดงให้เห็นถึงเศรษฐกิจพอยังชีพได้ชัด ความจริงท่านก็พูดไว้แต่จะเห็นชัดขึ้นอีกหากมีการได้พิจารณาภาคอื่นมากขึ้น เพราะภาคกลางค่อนข้างจะมีการค้าสูงกว่าภาคอื่นที่มีลักษณะพอยังชีพ ถ้าเราพิจารณาเอกสารของทางภาคอื่นจะมีเรื่องการส่งส่วยที่แสดงถึงความล่าช้าทางเศรษฐกิจมากในขณะที่ภาคกลางมีการเก็บภาษีต่าง ๆ ที่แสดงว่าเศรษฐกิจแบบเงินตราได้เกิดขึ้นบ้างแล้ว หากศึกษาภาคอื่นมากขึ้นเราจะมีมองเห็นเศรษฐกิจที่ปิดกว่าที่อาจารย์นิธิวาดภาพบ้าง เช่นหลังสนธิสัญญาบาวริงแล้ว In-gram ก็บอกว่าข้าวที่ส่งออกมาจากภาคอื่นเพียงสองเปอร์เซ็นต์เท่านั้น ลักษณะการใช้วรรณกรรมที่ค่อนข้างจะเป็นผลิตผลของคนในเมือง อาจจะทำให้ภาพที่อาจารย์วาดโดยใช้วรรณกรรมเป็นพื้น

* คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ฐาน ไม่สะท้อนภาพชาวบ้านได้เต็มที่ คือผมอยากจะให้ขยายออกไปถึงภาคอื่น ๆ ด้วย ซึ่งอาจจะเห็นความสำคัญของการค้าลดลงบ้าง

2. ที่อาจารย์นิติศึกษาเน้นรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาก ท่านเองก็รู้ ต่อมาท่านก็พูดเหมือนกันว่า ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงที่มากขึ้นหลังสนธิสัญญาบาวริง แต่ถ้าว่านแต่อันนี้อย่างเดียวมันไปจะรู้สึกว่าการเปลี่ยนแปลงหลังบาวริงมันไม่ชัดออกมา เนื่องจากงานนี้ไม่ได้ว่าเรื่องหลัง บาวริง แต่ผมคิดว่าควรจะพูดเรื่องหลังบาวริงหรือ จะให้ภาพนั้นอยู่เด่นชัด ผมคิดว่ามีความสำคัญ เพราะการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหลังบาวริงมีอย่างมหาศาลมากเมื่อเทียบกับก่อนบาวริง สิ่งที่เปลี่ยนแปลงมากคือข้าวที่เป็นผลผลิตหลัก เป็นชีวิตพื้นฐานของคนภายในประเทศ ก่อนบาวริงไม่ได้ส่งออกเป็นสินค้าสำคัญซึ่งอาจารย์นิติก็รับไว้แล้วอีกว่าเป็นสินค้าออกระดับ 5 แต่ถ้าว่านขึ้นอีกก็น่าจะให้เกิดความรู้สึกขึ้นว่าหลังบาวริงการเปลี่ยนแปลงมันใหญ่โตมากเพราะข้าว สิ่งที่คนทำกันทั่วไปโดยเฉพาะภาคกลางเป็นสินค้าออก จุดหมายของการผลิตเปลี่ยนจากยังชีพเป็นการค้า คงกระทบกระเทือนชีวิตและโครงสร้างสังคมชนบทของไทยมาก ก่อนบาวริงมีสินค้าออกก็จริง แต่เป็นน้ำตาลหรือพริกไทยและกระจุกตัวอยู่ที่ใดที่หนึ่ง น้ำตาลนครศรีธรรมราชหรือพริกไทยจันทบุรี ผลกระทบไม่กว้างเท่าหลังสนธิสัญญาบาวริง อีกอย่างคือก่อนบาวริง สินค้าออกคือของป่าเป็นสิ่งแปลกของไทย คือว่ามีขายของป่าคู่กับเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพเป็นเวลาช้านาน ตั้งแต่อยุธยาแล้วคือพวกหนังสัตว์ไม้ฝางหรืออะไรพวกนี้ ซึ่งรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ทำการค้าของสิ่งนี้ไม่ทำลายเศรษฐกิจพอเพียงชีพ เป็นสิ่งที่น่าจะทำให้เห็นว่าการส่งของป่าออกขายนี้ไม่ทำให้

เศรษฐกิจพอเพียงกระทบกระเทือน แต่การเปลี่ยนแปลงหลังบาวริงมีผลต่อชาวมาในภาคกลาง เพราะสิ่งผลิตหลักกลายเป็นสินค้าผลิตเพื่อขาย ขอนี้มีวิทยานิพนธ์หรือเอกสารต่าง ๆ ให้ภาพเป็นอย่างดี ว่าจะเป็นการตั้งโรงสี มีการค้า มีฝรั่ง มีการเลิกเกณฑ์แรงงาน ที่ให้ภาพว่าการเปลี่ยนแปลงใหญ่หลวงนั้นเกิดหลังบาวริงไม่ใช่เกิดก่อน และการศึกษาประวัติศาสตร์เปรียบเทียบกับประเทศอื่นในเอเชียอาคเนย์เช่นพม่า เวียดนาม จะทราบว่า การเปิดที่ดินแถวปากแม่น้ำนั้น เป็นสิ่งที่เกิดหลังคริสต์ศตวรรษที่ 19 เหมือนกันหมด ที่กล่าวมานี้ไม่เชิงเป็นวิจารณ์เพราะอาจารย์ก็กล่าวไว้แต่ให้ความสำคัญน้อยไปหน่อย

3. เหมือนกับที่อาจารย์สมพันธ์พูด คือว่า ขณะที่อาจารย์นิติได้พูดถึงวรรณกรรมที่สะท้อนโลกทัศน์กระฎุมพี ก็อาจจะให้ความสำคัญกับวรรณกรรมที่สะท้อนโลกทัศน์ศักดินาน้อยไปหน่อย คืออาจารย์ไม่ได้พูดถึงวรรณกรรมอย่างเดียว แต่พูดถึงวัฒนธรรม มันต้องเป็นเรื่องของโลกทัศน์ความคิดของคนกลุ่มใหญ่ บางครั้งอาจารย์มีเกินเลยว่าเป็นเรื่องของทั้งสังคมอยู่บ้างแทนที่จะเป็นเรื่องของคนกลุ่มน้อยที่เกิดและสร้างวรรณกรรมขึ้นบางอย่างเท่านั้น บางทีเลยไปถึงโลกทัศน์ของทั้งสังคมด้วย และคำว่าวัฒนธรรมก็เลยไปกว่าคำว่าวรรณกรรม ตามที่อาจารย์ขวัญดีหรืออาจารย์สมพันธ์พูดมาแล้ว ในแง่นี้การที่จะเอาวรรณกรรมบางชิ้นหรือบางส่วนของวรรณกรรมมาวัดเป็นวัฒนธรรมกระฎุมพีก็อาจจะดึงอาจารย์ไว้บ้างเพราะหากทำเช่นนั้นก็ต้องให้ความสำคัญกับจิตสำนึกหรือโลกทัศน์ หรือวัฒนธรรมศักดินาเพิ่มขึ้นด้วย

วรรณกรรมที่อาจารย์นิติยกขึ้นมา ผู้เขียนอาจจะปัญญาชนที่มีความคิดกว้างไกลออกไปเป็นจำนวนน้อยเท่านั้น

เอง เจ้านายขุนนางโดยทั่วไปผมคิดว่ามีความคิดเป็นศักดินามากกว่า ในเรื่องชนชั้นและเศรษฐกิจ อาจารย์นิติได้รับอันนี้ไว้อย่างชัดเจนว่าที่กระฎุมพีที่เกิดขึ้นใหม่เป็นส่วนย่อยและเป็นส่วนประกอบที่ยังใช้กลไกรัฐเดิมหรือระบบเดิมคือศักดินาในการแสวงหาประโยชน์ แต่เรื่องโลกทัศน์นั้นอยากให้อาจารย์พูดให้ชัดไปว่าอันไหนมันเหนือกว่าอันไหน และถ้าเราดูจากระบบเศรษฐกิจและสังคมเห็นว่าจิตสำนึกของศักดินาสูงกว่าชัดเจน ไม่ว่าจะจากระบบราชการ หรือจากวรรณกรรมแม่บทเช่น ไตรภูมิโลภินิจฉัย หรือดูจากพิธีกรรมของราชสำนักก็ตาม ก็ผมมีข้ออธิบายว่า ระบบศักดินาไทยนั้นมี flexibility อยู่ในตัว ที่สามารถรับเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์ในทางปฏิบัติเข้ามาได้ แต่จิตสำนึกมิได้เปลี่ยนแปลง ยังเป็นเจ้าขุนมูลนายอยู่ อาจารย์นิติน่าจะพูดให้ชัดขึ้น รู้สึกอาจารย์ไปมุ่งด้านที่แตกต่างกับอยุธยาออกไป แต่ในด้านการสืบทอดที่ศักดินาพยายามปรับตัวรับสิ่งที่เป็นประโยชน์แต่คงลักษณะด้านจิตสำนึกเอาไว้ ขอนี้มันน้อยไปหน่อย

ก่อนจบผมอยากจะยกคำกลอนจากพระอภัยมณีที่อาจารย์นิติเห็นว่าเป็นกระฎุมพี จะยกตอนที่สุนทรภู่แกเป็นกระฎุมพีไปสักพัก แกพูดไว้ใน พระอภัยมณี ตอนที่ 53 ตอนที่กล่าวถึงเมืองลังกาสุนทรภู่แกคิดขึ้นมาว่าปัญญาชนที่สร้างงานวรรณกรรมนั้นในท้ายสุดก็ต้องขึ้นกับเจ้าขุนมูลนายถึงจะเจริญ ไม่ใช่เป็นกระฎุมพีอิสระที่จะเขียนอะไร โดยไม่ยอมรับความเหนือกว่าของเจ้าขุนมูลนายนั้นทำไม่ได้แน่ ก็อาจจะมึ่เกี่ยวพันมาดั้งตัวเราเพราะจิตสำนึกศักดินาก็ยังมีอยู่ ก็มีว่า “พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรทั้งเจ็ดสี ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี รัศมีไม่สว่างกระจ่างตา เหมือนคนดื่มนครูซึ่งรุ่มรอบ ไม่ทำชอบช่วยกษัตริย์ขัดยศฐา ต้องตกอับล้นชื่อไม่ลือชา ดังจินดาไร่เรือนก็เหมือนกัน”

วิจารณ์ :

เจตนา นาควิษณะ *

เท่าที่ได้ฟังอาจารย์นิธิ และผู้วิจารณ์
สามท่านกล่าวมา ผมเข้าใจว่าปัญหาที่เรา
ถกเถียงกันอยู่ไม่ใช่ประเด็นปลีกย่อย แต่
เป็นเรื่อง วิธีการศึกษาวรรณคดี และใน
ประเด็นนี้ ผมอยากจะแสดงความชื่นชม
กับอาจารย์นิธิด้วยความจริงใจ และเห็น
ว่าหนังสือเล่มนี้ (หมายถึงต้นฉบับเรื่องที่
อาจารย์นิธิ เสนอ-บรรณาธิการ) ถ้าออก
มาสู่วงการ จะมีอิทธิพลอย่างมาก เพราะ
ยังไม่เคยมีใครกล้าทำแบบนี้ และทำได้
ละเอียดเท่านี้ ผมขอเรียนกับอาจารย์นิธิ
ไว้ว่า ข้อความอันใด ตัวอักษรใด คำพูด
ใดที่อาจารย์คิดว่ายังไม่ตรงกับใจ เขียน
เสียใหม่ เพราะว่าอาจารย์มีความรับผิดชอบ
ขอบมหาศาลเลย โดยเฉพาะกับคนรุ่นใหม่
ที่กำลังเรียนวรรณคดี

ผมรู้สึกว่าจะเรียนฝากทุกคนที่
เรียนวรรณคดีว่า อย่าคิดว่ามันเป็นศาสตร์ มัน
ไม่เป็นศาสตร์และทำให้เป็น ไม่ได้ และมันไม่
มีความแน่นอนจนถึงขนาดที่จะว่าอาจารย์
นิธิผิดหรือถูก เว้นแต่ว่าจะมีลายลักษณ์
อักษรพิสูจน์ อย่างที่อาจารย์ขั้วญัตติว่า “ใคร
ฟังอย่าได้หลง จงปลงอนิจจังสังขาร”
ใครจะทราบว่าจะกลอนพาไปหรือเปล่า ผม
ว่าอาจจะเป็นกลอนพาไปก็ได้ ไม่ใช่ธรรมะ
อันลุ่มลึกอะไร เราควรรับฟังไว้ทั้งสอง
ฝ่าย

แต่สิ่งที่ผมอยากจะทำให้ความสำคัญ
กับงานของอาจารย์นิธิคือ ช่วยกันปลุก
สำนึกเชิงประวัติศาสตร์ในวรรณกรรม ขึ้นมา
บ้าง เพราะอิทธิพลที่มาจากหลายแหล่ง
ขณะนี้ มันกลายเป็นว่าอ่านหนังสือโดย
ไม่รู้พื้นภูมิทางประวัติศาสตร์ก็ได้ เวลา
เราเรียนหนังสือพูดถึงเรื่องกลอนก็รับว่า
มันเป็นของไทย แต่อาจารย์นิธิพยายาม

โยงว่า พื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรมมี
บทบาทในการสร้างสรรค์อย่างไร ทำไม
คนจึงเลือกแต่งกลอน เมื่อเดิมกลอนอยู่
นอกครัว ตอนนี้มีมาอยู่ในครัว มีเหตุผลอย่างไร
คำอธิบายเหล่านี้มันมีค่า มันจะแหวกแนว
ไปจากการศึกษาวรรณคดีแบบผูกติดกับ
ตัวงานจนเป็นอย่างเรียกว่า Formalism

ประเด็นต่อไปคือว่า เราจะสร้าง
ระบบหรือไม่สร้างระบบ การศึกษาวรรณ-
คดีเชิงประวัตินั้น ถ้าเราไม่มีระบบ มันทำ
อะไรไม่ได้เลย เช่น ไปดูอนิเมะโคลพีเดีย
บางเล่มที่ไม่มีระบบ จะเห็นตักันอยู่เลย
เพราะไม่มีระบบระหว่างคนหลาย ๆ คน
ที่เขียน ลักษณะเด่นของอาจารย์นิธิในที่นี้
คือ สิ่งที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์และที่
อยู่ใกล้ตัวและใกล้ตัว ถ้าเราต้องการทำ

ให้เป็นกลุ่มเป็นก้อนต้องจัดระบบและใน
การจัดระบบนั้น ไม่มีระบบใดที่สมบูรณ์แบบ
อ้างตำราวรรณคดีฝรั่งมาให้ผมดูสักเล่ม
ที่ว่าไม่มีใครเถียงเลย ไม่มีหรอกครับ

เรื่องต่อไปจะขออนุญาตเตือนอา-
จารย์นิธิสักนิดหนึ่ง คือว่าเวลาที่พูดถึง
สิ่งที่เป็นจริงนั้นว่ามันเป็นจริงในเนื้อ
วรรณคดีที่เราอ่านหรือเป็นจริงในความ
จริงหรือเป็นจริงที่ย้อนหลังไปเช่นดูว่า
เมืองนี้เป็นของไทยหรือไม่ ขอความกรุณา
เรียนจากนักโบราณคดี คือว่าเวลาพูดเมือง
มันพูดได้หลายชั้น ชั้นแรกเป็นอย่างนี้
ชั้นที่สองเป็นอย่างนี้ ชั้นที่สามซึ่งอาจจะ
ลึกลงไปโดยเฉพาะถ้าอยู่ริมแม่น้ำ น้ำพัด
มาก็ถล่มไปหลายเมือง ต้องพูดเป็นชั้น

* คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

และเป็นระบบ ไม่อย่างนั้นจะตักนุ่นอย่าง
ที่อาจารย์ขวัญดีว่า อยากรจะเรียนฝากตรง
นี้ไว้

และเรื่องที่เป็น ism' ทั้งหลาย อย่าง

Realism, reality สัจนิยมและอะไรนิยมน
ต่าง ๆ ใครเรียนมากับผม ผมขอให้เลิก ให้หมด

อีกประเด็นที่น่าสนใจมากคือ ถ้า
มาเล่นกับวรรณคดีแล้ว จะต้องยอมรับว่า
มีบางส่วนในตัวเนื้อของวรรณกรรมที่ผูก
ติดกับเวลาและสถานที่ และมีอีกส่วนที่
ไม่ผูกติด เป็นสากล แม้กระทั่งเป็นนิยาย
เทพปกรณัม ที่ไม่เกิดในชีวิตที่ได้เห็นมา
ก็มีมาทุกยุคทุกสมัย ดังนั้น การจะถือว่า
ยุคนี้จะไม่พูดเรื่องซึ่งเป็นเรื่องเหนือจริง
เกินความจริง มันก็เถียงกันได้

แต่ว่าที่อยากจะแสดงความชื่นชม
อีกสักครั้งก็คือ อาจารย์นิธิมีมติอะไรที่
ละเอียดอ่อนมากและผมชอบ อย่างเรื่อง
ที่ว่าเขียนขึ้นมาเพื่ออ่านแล้ว ให้ฟังด้วยหู
นั้น มันไม่เหมือนกับเขียนมาเพื่อฟัง ไม่ได้
ได้หมายความว่าแต่งเพื่อฟัง คืออย่าง
เราเดินกันไปเป็นเพลง มันไม่ได้มาเป็น
ลายลักษณ์ก่อน แต่อาจารย์ต้องการเน้น
ว่ามันเป็นลายลักษณ์ แต่ไม่ใช่ลายลักษณ์
ที่เปล่งเสียงออกมาจึงจะได้รสแห่งวรรณ-
กรรมตรงนี้ ขอให้อาจารย์พยายามฝน
เครื่องมือนี้อต่อไป จะได้อะไรอีกเยอะ

ผมขอจบด้วยการชื่นชมว่า ขอให้เร
ามีคนที่อยู่นอกสาขา แต่ผมไม่ได้ว่าอาจารย์
นิธิเป็นคนนอกสาขา และที่ทำนั้นก็ไม่ใช่ประ-
วัติศาสตร์ แต่เป็น Literary history คือการศึกษา
วรรณคดีเชิงประวัติ ซึ่งใช้กันมานานแล้ว ผม
เชื่อว่าอาจารย์นิธิแสดงอะไรจำนวนมาก ซึ่ง
พวกเราที่อยู่ในวงการไม่เคยมองมาก่อน ความ
แปลกใหม่อย่างนั้นมันจะเป็นคุณค่าหรือไม่ใช่ก็ตาม
แต่นักวิชาการที่ยิ่งใหญ่คือผู้ที่ชี้ให้เห็นถึง
สิ่งซึ่งคนจำนวนมากมองไม่เห็น ซึ่งอาจจะผิด
ก็ได้ ขอให้คงความกล้าต่อไป แล้วอย่าลืมที่
ผมเตือนในตอนแรกว่าเล่นนี่จะมีอทธิพลมาก
ขอให้ตรงกับใจทุกประเด็นและทุกคำพูด.

ตอบผู้วิจารณ์

นิธิ เอียวศรีวงศ์

สิ่งสำคัญที่ผมไม่เห็นที่เราเห็นเหมือน
กัน คือสิ่งที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ฯ เห็นด้วยถึงการ
เกิดของพวกกระฎุมพีในสมัยก่อนหน้า 2398
ผมสงสัยว่าการเน้นมันอาจจะผิดที่กันอยู่ ตรงที่
ผมรู้สึกว่าคุณค่าสำคัญของคนกลุ่มนี้มัน ไม่ใช่
เพียงว่าเกิดขึ้นมาในเขตรอบนอก หรือรอบ ๆ
กลุ่มศักดินาเลย ๆ แต่มันช่วยให้เราเข้าใจถึง
การเปลี่ยนแปลงหลัง 2398 อาจารย์ฉัตรทิพย์
ชวนให้เราเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์เอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ ผมก็อยากที่จะเปรียบเทียบว่า
ในปี 1855 หลังจากอังกฤษได้พม่าไป ทำลาย
อ๋มศักดินาพม่าลงไป เกิดอะไรในดินแดน
พม่า เมื่อเปรียบเทียบของเราต่างกันมากเลย
เดี่ยว เพราะในพม่านั้นเกิด Social dislocation
ความปั่นป่วนวุ่นวายทางสังคมเศรษฐกิจสูงกว่า
ไทยมาก ผมคิดว่าเราจะอธิบายสิ่งนี้ได้โดย
มองย้อนกลับไปหลัง 2398 ว่าทำไมคนกลุ่มนี้

เข้ามาถือผลประโยชน์ของการเปลี่ยนแปลง ได้
ก่อนและบังคับให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตาม
ลำดับเวลาหรือจังหวะที่จะให้ประโยชน์กับเขา
ต่อไปได้อีก เป็นเวลานานทีเดียว จนบัดนี้ก็ยัง
ไม่ทราบว่ามีอยู่หรือเปล่า เราก็ต้องย้อนกลับไป
พอสมควร

ในข้อที่ผู้วิจารณ์ทั้งสามท่านพูดว่า
ทำไมไม่ดูวรรณกรรมไพร่ วรรณกรรมอีสาน
วรรณกรรมต่าง ๆ นานา ผมอยากกราบเรียนว่า
อย่าพูดกันเป็นเล่นดีกว่า เพราะมันไม่ใช่เรื่อง
ง่าย คือเราศึกษาประวัติศาสตร์กันมาในสมัย
หนึ่ง เราเอาประวัติศาสตร์ภาคกลางเป็นประวัติ
ศาสตร์แห่งชาติที่เราที่รู้จักกันว่ามันเหลวไหล ผม
ก็พยายามกลับมาศึกษาประวัติศาสตร์ภาคกลาง
และได้พยายามย้ำว่านี่คือภาคกลาง เป็นวรรณ-
กรรมราชสำนัก ไพร่ไม่เกี่ยว ที่ไม่เกี่ยวก็เพราะ
ผมไม่รู้ และพยายามให้ถือประวัติศาสตร์ภาค
กลางในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ไม่ใช่ประ-
วัติศาสตร์แห่งชาติ ผมว่าเราอย่าใช้สูตรสำเร็จ
ที่ว่าพอฟังเสร็จก็บอก ว่าทำไมมันไม่ภาค
กลาง ภาคเหนือ ภาคอีสาน เพราะมันทำไม่ได้
ง่าย ๆ ●